

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ
НАПН УКРАЇНИ

Нестор Гупан, Тетяна Ремех Галина Серова

Розвиток громадянської активності та патріотизму учнів на уроках предметів і курсів громадянської та історичної освітньої галузі

методичні рекомендації

Київ 2024

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ**

**НЕСТОР ГУПАН
ТЕТЯНА РЕМЕХ
ГАЛИНА СЄРОВА**

**РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ
ТА ПАТРІОТИЗМУ УЧНІВ НА УРОКАХ
ПРЕДМЕТІВ І КУРСІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ТА ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ**

Методичні рекомендації

Електронне видання

**Київ
Видавничий дім «Освіта»
2024**

УДК 373.5.016:94(100)](072)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 11 від 30 жовтня 2023 р.)*

Рецензенти:

Пишко Олена Леонідівна, кандидат педагогічних наук, завідувачка лабораторії суспільно-гуманітарної освіти, Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Чемерис Аркадій Володимирович, учитель історії, вчитель-методист, гімназія №117 імені Лесі Українки, м. Київ

Експерт:

Назаренко Тетяна Геннадіївна, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу навчання географії та економіки, Інститут педагогіки НАПН України

Гупан Н., Ремех Т., Сєрова Г.

Розвиток громадянської активності та патріотизму учнів на уроках предметів і курсів громадянської та історичної освітньої галузі : методичні рекомендації. [Електронне видання] / Н.Гупан, Т.Ремех, Г.Сєрова. – Київ : Видавничий дім «Освіта», 2024. – 133 с.

ISBN 978-966-983-505-5

Методичні рекомендації присвячені теоретичним аспектам і практичним проблемам формування патріотизму й громадянської активності учнів засобами предметів і курсів громадянської та історичної освітньої галузі в базовій ланці Нової української школі. В них викладено окремі теоретичні положення щодо завдань формування патріотизму та громадянської активності учнівства, схарактеризовано методику проектної діяльності учнів, методи та прийоми формування патріотизму та громадянської активності здобувачів освіти в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Методичні рекомендації стануть у пригоді учителям історії та громадянської освіти, викладачам кафедр методики навчання педагогічних інститутів та університетів, інститутів післядипломної педагогічної освіти, студентам та аспірантам.

УДК 373.5.016:94(100)](072)

© Інститут педагогіки НАПН України, 2024

© Видавничий дім «Освіта», 2024

ISBN 978-966-983-505-5

© Гупан Н., Ремех Т., Сєрова Г. 2024

ПЕРЕДМОВА

Україна зробила свій цивілізаційний вибір на користь свободи і демократії, євроатлантичного вектору розвитку з потужним акцентом на формуванні цивілізаційної суб'єктності. В нових умовах глобалізаційних та геополітичних викликів перед українським суспільством, а значить і перед освітою, постають нагальні потреби мобілізації ресурсних можливостей власної історичної політики для утвердження національної ідентичності та зміцнення держави. В умовах повномасштабної агресії Росії проти України та розгорнутої проти України інформаційної війни актуалізується питання формування в учнівства патріотизму та громадянської позиції, зокрема предметами й курсами громадянської та історичної освітньої галузі.

Державний стандарт базової середньої освіти метою громадянської та історичної освітньої галузі визначає «...розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування ідентичності громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права та нетерпимості до корупції»¹. Базові знання громадянської та історичної освітньої галузі, визначені цим стандартом, з поміж інших включають і такі змістові одиниці громадянознавства як взаємодія людей, інтереси і цінності, гідність людини; патріотизм; громадянство; світогляд і цінності, ідентичність та основи її формування.

Реалізація означених завдань загострилася з огляду на низку як попередніх, так і новонабутих причин. Нині на порядку денному стоїть питання формування таких якостей здобувачів освіти як національна самоідентифікація, усвідомлення своєї належності до Нації Героїв – модерного українства, недеklarативний патріотизм, дієва любов до України, готовність до подвигу й самопожертви в ім'я Батьківщини, до виконання свого патріотичного обов'язку, мужність, стійкість, відвага². Мова йде про формування в учнівства патріотизму – соціального почуття, що уналежнює любов до батьківщини і готовність заради неї жертвувати власними інтересами. Значущість патріотизму полягає в його здатності мобілізувати суспільство, залучати матеріальні та людські ресурси для досягнення певної мети, зокрема, в умовах внутрішньої або зовнішньої загрози³. До чинників, що уповільнюють процес формування патріотизму, відносимо суспільну апатію, нездатність розраховувати на власні сили, тривале виховання на іншій

¹ Державний стандарт базової середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartivpovnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-300920-898>

² Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ: Фенікс, 2022. С.7.

³ <https://vue.gov.ua>

культури й чужих цінностях та недостатнє залучення молоді до лідерства в організації колективних справ.

Відтак середня освіта покликана вирішити ще одне надважливе завдання – формування громадянськості здобувача освіти як інтегративної особистісної якості, складника його громадянської позиції. Громадянськість як соціально-психологічна категорія фіксує психолого-етичний зв'язок особистості з державою, а як складне ціннісно-емоційне утворення – спонукає до участі у громадянському житті. При цьому громадянськість є якістю особистості, яка не надається людині формально, а формується в ній і розглядається як кінцевий результат її громадянської освіти. Наявність громадянськості дає змогу стверджувати про сформованість в особистості громадянської позиції й готовності до її прояву⁴.

Громадянська позиція особистості виявляється в громадянській активності, під якою розуміють структурно-змістовну якість особистості, що формується й розвивається на основі її власних ціннісних орієнтацій з урахуванням цінностей суспільства, правових норм і вимог держави, спрямовуючи діяльність, поведінку, спілкування людини, як представника соціуму на створення громадянських відносин та відображає характер взаємодії з владою⁵.

Зазначене вище набуває особливої ваги в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні. Таке суспільство складається з соціальних інститутів (незалежні мас медіа; громадська думка; об'єднання громадян; політична опозиція; громадський контроль за владою); соціальних практик (суспільна, громадянська активність людей, що не зводиться лише до участі у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; поінформованість про суспільно-політичне життя; правова культура, вміння використовувати правозахисну та судову систему; діяльність правозахисних недержавних організацій; лобіювання суспільно значимих ініціатив); суспільних цінностей та чеснот (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників та суспільних інститутів, здатність до компромісів, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога)⁶.

Громадянська активність є однією з форм соціальної активності людини. Вона тісно пов'язана з громадянською позицією, яка свідчить про ступінь зрілості людини, рівень її розвитку як громадянина, який усвідомлює своє місце і роль у процесі державотворення. Громадянська активність має на меті вплив на прийняття соціально-політичних рішень, реалізацію людиною своїх інтересів. Діяльність, поведінка, участь є проявами, якісними характеристиками, зовнішнім (поведінковим) рівнем активності. А її внутрішній рівень складають інтереси, мотиви, потреби, настанови,

⁴ Пріма Д. Громадянськість як інтегративна якість особистості майбутнього фахівця. *Інноватика у вихованні* : збірник наукових праць. Рівне, 2019. С. 221. URL : <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iu/article/view/195/182>

⁵ Саврасова-В'юн Т.О. Наукові підходи щодо вивчення феномена громадянської активності. URL : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/2009_74_2/32.pdf

⁶ Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності // *Українське суспільство*, 2001. №10. С. 169–83. URL : <http://i-soc.com.ua/institute/St2.doc>

переконання, цінності. Основу громадянської активності людини складають: інтерес до суспільної і громадської роботи; організаторські здібності; ініціативність; вимогливість до себе; відповідальність за виконання громадських доручень; готовність допомагати іншим⁷. Громадянська активність людини не зафіксована в нормативних документах як обов'язок, проте у багатьох державах, а нині й в Україні, вона є постійною, наприклад, на рівні волонтерської роботи, участі в діяльності громадських об'єднань і рухів, громадських ініціатив тощо.

Відтак одним із пріоритетних завдань системи середньої освіти є формування громадянської активності учнівства. Це включає формування громадянської компетентності і відповідальності у надбанні позитивного досвіду участі у громадському житті; ставлення громадянина до інститутів влади і політичної системи; вивчення і засвоєння демократичних настанов та цінностей; ставлення громадянина до самого себе і до інших людей. При чому йдеться не лише про здобуті учнями знання й опановані вміння, а й про практичні навички щодо їх застосування в різних життєвих ситуаціях. Реалізація зазначених складників вимагає цілеспрямованого формування позитивної мотивації учнівства, ефективної організації освітнього процесу, вибору активних форм і методів навчання, що й забезпечує формування активної громадянської позиції і громадянської активності.

Російсько-українська війна стократ помножила виклики, що стояли перед нашою країною»⁸, різко змінивши парадигму й орбіту формування патріотизму та громадянської активності учнівства від словесного, споглядального й абстрактного до активного, дієвого, співпричетного. Означені завдання набудуть гостроти і в період післявоєнної відбудови Україна та реінтеграції її територій. Для їх вирішення вчителі історії та громадянської освіти має не лише виокремити в змісті предметів/курсів відповідні змістові одиниці, а й володіти інструментарієм реалізації цього змісту в навчальному процесі. Таким інструментарієм, на нашу думку, є дослідницькі й проєктні технології, завдання/вправи з навчання учнів громадянства, розгляд питань локальної історії на уроках тощо. Власне цей інструментарій висвітлений у цих методичних рекомендаціях. Вони адресовані вчителям базової ланки середньої освіти, які викладають курси історії та громадянської освіти.

Перший розділ методичних рекомендацій «Методика розвитку громадянської активності учнів у навчанні інтегрованого курсу» присвячений організації проєктної діяльності учнів з історії та громадянської освіти. У розділі подано визначення поняття «навчальний проєкт», описано особливості й переваги проєктної технології, етапи діяльності вчителя й учнів у реалізації

---

⁷ Остапенко М. Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства. / М. Остапенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. К., 2011. Вип. 22.С. 135-143. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26831/14-Ostapenko.pdf>

⁸ Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ: Фенікс, 2022. С.8.

навчального проєкту, схарактеризовано роль проєктної діяльності учнів у формуванні їхньої громадянської активності. Також у розділі представлені навчальні проєкти в інтегрованому курсі «Досліджуємо історію і суспільство» (5–6 класи), детально описано етапи та алгоритм виконання учнями навчального проєкту, наведено приклади проєктів для 5 і 6 класів з інтегрованого курсу тощо. Особливо зауважено на значенні соціальних проєктів учнів для формування їхньої громадянської активності.

У другому розділі методичних рекомендацій йдеться про потенціал шкільних курсів історії у формуванні національної ідентичності та патріотизму учнів на базовій ланці середньої освіти. В розділі уточнено поняття «ідентичність», розкрито суть національної та громадянської ідентичностей особистості, зауважено, що завдання формування національної та громадянської ідентичностей учнів актуалізовано широкомасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України, про що свідчить ухвалення Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». У розділі детально представлено методику формування національної ідентичності та патріотизму учнів у навчанні історії та громадянської освіти, що спрямована на розвиток складників цього особистісного утворення як-от когнітивний/пізнавальний (сукупність відповідних знань і уявлень); емоційно-ціннісний (мотивація до дії, власні ставлення, орієнтовані на національні, державні та громадянські цінності, повага та їх особисте прийняття); діяльнісно-поведінковий (операційна готовність до бажаної діяльності, осмисленість і компетентність у її реалізації).

Третій розділ методичних рекомендацій «Розвиток патріотизму учнів на прикладах локальної історії» – це методичний кейс щодо роботи з інформаційно-методичними матеріалами, створеними по мірі розгортання збройної агресії Російської Федерації проти України, що присвячені великим і малим українським містам, які стали символом мужності для України, Європи і світу у протистоянні повномасштабній російській агресії й отримали звання «Місто-герой України». В розділі розтлумачено поняття «патріотизм» та «патріотичне виховання», а також детально описано методику роботи з представленими в Додатках інформаційно-методичними матеріалами, які можуть бути використані як на уроках історії та громадянської освіти, так і на позакласних заняттях.

У Додатках до методичних рекомендацій вміщено опис навчальних проєктів в інтегрованому курсі «Досліджуємо історію і суспільство» (5 клас); приклади навчальних проєктів в інтегрованому курсі «Досліджуємо історію і суспільство» (6 клас); вправи (активності) з навчання учнів громадянства; матеріали для учнів із реалізації соціального проєкту та інформаційно-методичні матеріали про міста героїв України.

Маємо надію, що посібник допоможе вчителям краще зорієнтуватися в теорії та практиці інтегрованого навчання історії та громадянської освіти.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	2–5
Розділ 1. МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ У НАВЧАННІ ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ	7–17
1.1. Особливості організації проектної діяльності учнів з історії та громадянської освіти	7–12
1.2. Проектна діяльність учнів в інтегрованому курсі «Досліджуємо історію і суспільство»	12–15
1.3. Організація учнівських соціальних проєктів	15–17
Розділ 2. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ І ПАТРІОТИЗМУ УЧНІВ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ	17–33
2.1. Потенціал шкільних курсів історії у формуванні національної ідентичності та патріотизму учнів	17–22
2.2. Методика формування національної ідентичності і патріотизму учнів у навчанні історії та громадянської освіти	22–33
Розділ 3. РОЗВИТОК ПАТРІОТИЗМУ УЧНІВ НА ПРИКЛАДАХ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ (МЕТОДИЧНИЙ КЕЙС)	33–40
ДОДАТКИ	41–129
ЛІТЕРАТУРА	130–133

Розділ 1. МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ У НАВЧАННІ ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ

1.1. Особливості організації проєктної діяльності учнів з історії та громадянської освіти

Реалізація компетентнісного і діяльнісного підходів в освітньому процесі Нової української школи вимагає змін в організації навчання. У цьому контексті ефективним є метод проєктів або проєктна діяльність учнів, що в нинішніх умовах має бути обов'язковим складником навчання різних предметів і курсів, зокрема історії та громадянської освіти⁹.

Проєктна технологія є ефективною й у вирішенні завдання формування громадянської активності учнів, адже вона ґрунтується на позиціях педагогіки прагматизму, що дає змогу реалізувати принцип «навчання в діяльності», де діяльність розглядається як творча й активна робота учня. Цій технології навчання властиві такі особливості: 1) наявність навчальної проблеми, актуальної і посиленої навчальним запитам і життєвим проблемам учнів; 2) дослідницький характер пошуку шляхів розв'язання проблеми; 3) структурування діяльності за етапами проєкту; 4) педагогічна цінність проєктної діяльності учнів.

Перевагами означеної технології є поєднання теоретичних знань і практичних дій у мікросоціальному середовищі, вироблення практичних навичок учнів. Цю технологію можна розглядати і в якості послідовного моделювання розв'язання проблемних ситуацій, які потребують від здобувачів освіти процесу пошукових зусиль, спрямованих на дослідження і розробку оптимальних шляхів їх розв'язання з подальшим публічним захистом.

Під *навчальним* (учнівським) *проєктом* розуміємо діяльність учнів із розв'язання конкретної проблеми, спрямованої на досягнення заздалегідь запланованого результату.

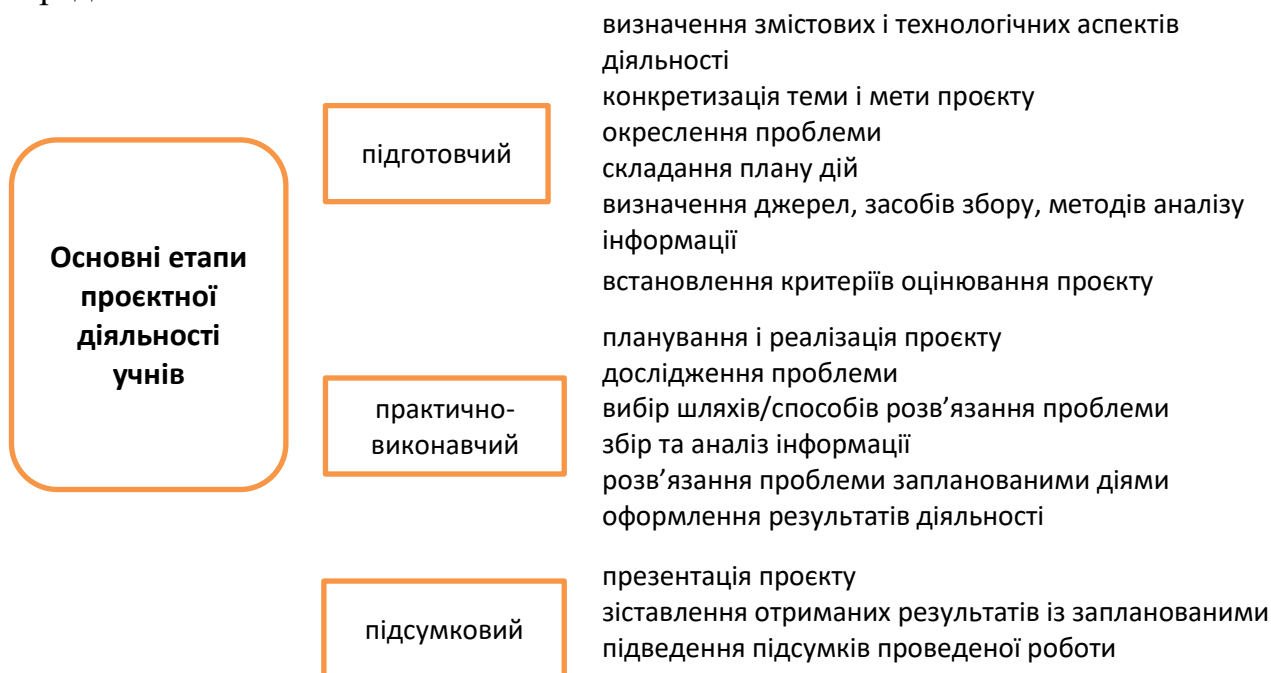
У проєктній діяльності задіяні два суб'єкти – вчитель та учні. Організація проєктної діяльності вчителем ґрунтується на таких основних принципах як-от: діагностичне цілепокладання та керування; системність; моделювання структури та змісту діяльності учнів; технологічність; керованість реалізації навчального проєкту; зворотній зв'язок. Основою проєктної діяльності учнів визначаємо такі принципи: самостійність; свідома творча активність; технологічність, діалогічний характер діяльності; практична спрямованість, міждисциплінарність; посиленість, що зростає¹⁰.

Зрозуміло, що діяльність і завдання вчителя й учнів на різних етапах організації і виконання проєкту є різною. Так, у діяльності вчителя

⁹ Гупан Н. М. Проєктна діяльність учнів з історії у контексті Нової української школи. *Актуальні проблеми сучасної освіти: реалії та перспективи*: Матеріали V (IV) Всеукраїнської конференції студентів та викладачів закладів освіти. Тези доповідей учасників конференції. Том 1 – Дніпро : ВСП «Маріупольський фаховий коледж ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», 2023 р. С. 31–32. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735402/>

¹⁰ Організація проєктної діяльності учнів: навчально-методичний посібник для студентів освітнього ступеня «магістр» денної та заочної форми навчання / уклад. З. О. Возна. Умань : «ВПЦ» Візаві, 2019. С. 38–39.

виокремлюємо три основні етапи: підготовчий, технологічний та рефлексивний, де останні два фактично є формою педагогічного супроводу, адже пов'язані з діяльністю учнів. Щодо проєктної діяльності учнів, то в ній чітко прослідковуємо три етапи (з відповідним діяльнісним наповненням), представлені схемою 1.

Схема 1.

Визначимося з основними видами навчальних проєктів. У методичній літературі знаходимо різні підходи до їх типології. Розглянемо проєкти за видом діяльності, що домінує, в навчанні учнів 5–6 класу історії та громадянської освіти (таблиця 1)¹¹.

Таблиця 1.

Види проєктів із предметів / курсів громадянської та історичної освітньої галузі

Вид	Особливості
дослідницькі	добре обміркована структура чітко визначена мети актуальна для всіх учасників соціальна значущість проєкту продуманість методів дослідження й експериментальної обробки результатів
творчі	відсутня детальна структура спільної діяльності спільна діяльність учасників перебуває в розвитку попередня домовленість учнів про результати і форму їх представлення (рукописний журнал, свято тощо) створення сценарію свята, макету журналу тощо
ігрові	розподіл ролей між учасниками вигадують імітація соціальних і ділових стосунків своїх персонажів

¹¹ Організація проєктної діяльності учнів: навчально-методичний посібник для студентів освітнього ступеня «магістр» денної та заочної форми навчання / уклад. З. О. Возна. Умань : «ВПЦ» Візаві, 2019. С. 42–43.

	домінуючий вид діяльності – гра
інформаційні	збір інформації про певний об'єкт, явище ознайомлення учасників проекту з цією інформацією, її аналіз і узагальнення фактів добре продумана структура, що включає: мету, актуальність, методи збору та обробки інформації, результат (стаття, реферат, доповідь, відеофільм), презентацію систематична корекція у ході роботи над проектом
практико-орієнтовані	результат діяльності чітко визначено від початку орієнтація результату на соціальні інтереси учасників складання переліку діяльності всіх учасників та їхніх функцій чітка координаційна робота у вигляді поетапних обговорень презентація одержаних результатів і можливих засобів їх упровадження в практику
навчально-телекомунікаційні	спільна навчально-пізнавальна, творча / ігрова діяльність учнів основа – комп'ютерна телекомунікація, що має спільну мету дослідження певної проблеми, узгоджені методи, способи діяльності, спрямована на досягнення спільного результату передбачає глибоку інтеграцію знань та реалізацію міжпредметних зв'язків

В основі методу проектів лежить провідний в Новій українській школі діяльнісний підхід, спрямований на формування й розвитку в учнів комплексу розумових здібностей (розуміння, рефлексії, уяви, здатності до цілевизначення) та конкретних предметних і міжпредметних умінь і навичок. У ході проектної діяльності учні навчаються планувати роботу та прогнозувати її результати; здійснювати різноманітні дії з інформацією (пошук, аналіз, зіставлення, застосування тощо); виявляти факти і судження; аргументувати власні думки; ухвалювати рішення; розподіляти обов'язки, взаємодіяти; створювати реальний продукт; презентувати результати діяльності й оцінювати їх.

Навчальний проект є комплексом дій, який організований учителем та самостійно виконуваний учнями, що завершується створенням творчого продукту. Ці дії учень може здійснювати індивідуально, в парі з іншим учнем чи у складі малої групи із 5–6 учнів. Робота над проектом включає основні компоненти, зображені на схемі 2.

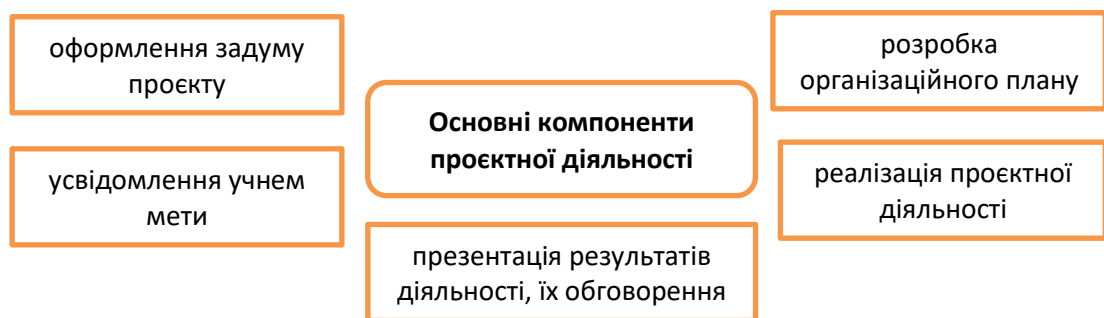

Схема 2.

Метод проєктів дає змогу досягти значних освітніх результатів, забезпечуючи розвиток мислення учнів, їхнього інтересу до предмета/курсу, допитливість, фантазію і креативність, вміння застосовувати знання на практиці, планувати і прогнозувати кінцеві рішення задач, а також удосконалювати організаторські здібності, вміння успішної комунікації, навички продуктивної взаємодії.

Ключем до успіху навчального проєкту є добре продумана організація його вчителем, який має взяти до уваги такі важливі моменти.

1. *Вибір теми.* Вона може бути пов'язана з окремою країною / країнами чи періодом, що вивчається. Формулювати тему слід у вигляді проблеми, що відкриває поле для дослідження.

2. *Розробка комплексу індивідуальних і групових завдань* для максимального залучення всіх учнів класу, зважаючи на рівень їхніх пізнавальних можливостей, що всебічно висвітлює обрану тему.

3. *Надання учням рекомендацій з пошуку, аналізу та використання інформації.* Проєктні завдання мають всебічно висвітлювати обрану тему й передбачати пошук, виявлення і опрацювання учнями принаймні 4–5 додаткових джерел історичної/громадянсько-історичної інформації. Важливо, щоб учитель зорієнтував учнів, що і де вони можуть знайти, якими сайтами скористатись для коректного пошуку. Бажаним при здійсненні проєктної діяльності використання дітьми знань з інших предметів/курсів (географії, літератури, мистецтва, природознавства тощо).

4. *Розробка й надання учням інструкцій з поетапного виконання проєкту.* Інструкції, що надає вчитель учням, мають враховувати їхні вікові особливості – чим менший вік учнів, тим детальніші мають бути інструкції.

5. *Визначення і обговорення з учнями форми представлення результатів проєктної діяльності.* Поширеними формами в навчанні історії та громадянської освіти є такі: комп'ютерна презентація у вигляді ілюстрованого набору слайдів, які послідовно висвітлюють результати учнівського дослідження; відеоматеріал, самостійно підготовлений учнями, наприклад відеозвіт про відвідання учнями історичної пам'ятки; інтерв'ю очевидця події / ресурсної особи з певного питання; виготовлена учнями модель історичної пам'ятки; створення фото колажу / буклету; діалог історичних персонажів; інсценізація події; звіт дослідницької експедиції; прес-конференція; віртуальна подорож; реклама (наприклад, соціальна); ток-шоу та ін. При цьому будь-яка форма представлення результатів проєктної діяльності передбачає усний виступ учнів (або представника групи / команди) перед однокласниками (учнями інших класів, батьками, вчителями тощо) та обговорення результатів. У разі індивідуального виконання учнем проєкту це може бути реферат, портфоліо / альбом, на основі матеріалу яких він робить усну презентацію.

Навчальні проєкти з історії та громадянської освіти ефективні при підбитті підсумків вивчення теми / розділу (особливо в 5 і 6 класі), адже вони дають змогу учням як узагальнити опрацьований матеріал, застосувати вміння

і навички, що розвивались у темі / розділі, так і поглибити свої знання і уявлення, конкретизувати їх, пов'язати минуле із сьогоденням і майбутнім.

За тривалістю у 5–6 класі методично доцільними та, як виявилось, найпоширенішими, є міні проекти – їх учні виконують на одному уроці або планують на одному уроці, а виконують протягом 1–2 тижнів і презентують на наступному. Учням старшої вікової категорії можна пропонувати проекти середньої тривалості – на 2–3 тижні, місяць чи навіть чверть. При цьому, незалежно від тривалості навчального проекту, важливою є роль вчителя, який: мотивує діяльність учнів на всіх етапах реалізації проекту; здійснює спостереження; спрямовує діяльність учнів, активізує (за потреби) окремих учнів; знайомиться з проміжними проектними матеріалами; консультує учнів; надає їм допомогу в спрямуванні пошуку за необхідності.

Оцінювання проектної діяльності учнів є досить складним завданням, оскільки, крім оволодіння змістом, більшу частину часу і зусиль учнів займають творчість, оформлення, співпраця в групі й розподіл / виконання завдань, підготовка презентації та ін. Тому одним із об'єктів оцінювання (особливо в 5–6 класі) є діяльність учнів, моніторинг якої постійно здійснює вчитель. Логічно, на наше переконання, оцінювати проектний продукт, рівень проявленої творчості учнів та якість презентації результатів.

Зауважимо, що оцінка навчального (учнівського) проекту може складатися: з оцінки вчителя, який супроводжував проектну діяльність учнів, самооцінки/взаємооцінки учнів-виконавців проекту, оцінки інших учасників проекту (якщо такі були залучені) та оцінки тих, кому був презентований проект. При оцінюванні важливо зберігати позитивний мікроклімат та партнерські відносини. Зворотній зв'язок учителя та рефлексія учнів по завершенню навчального проекту може відбуватись навколо втілення ідеї/плану в зовнішню форму; отримання естетичного задоволення; подолання інтелектуальних перешкод; здобуття учнями нових знань та досвіду, вдосконалення вмінь.

Отже, проектна діяльність – це конструктивна продуктивна діяльність учнів із перенесення знань у нові умови для розв'язання значущої проблеми, досягнення кінцевого результату в процесі цілевизначення, планування і здійснення проекту. Можемо констатувати, що проектна діяльність учнів спрямована на: поглиблення програмового матеріалу предмета / курсу, його систематизацію й узагальнення; розвиток комунікативних навичок, пізнавальних творчих навичок, критичного мислення учнів; формування їхніх індивідуальних наукових інтересів; розвиток здатності учнів до самостійної діяльності (індивідуальної, парної, групової); соціалізацію учнів; формування їхньої активної життєвої позиції.

Ефективність проектної діяльності учнів з історії і громадянської освіти полягає в тому, що вона: урізноманітнює навчання учнів предметів / курсів громадянської та історичної освітньої галузі, сприяє росту нових знань; розвиває ключові компетентності, зокрема, громадянську, соціальну, інформативну, та наскрізні вміння учнів як-от комунікативні навички,

критичне мислення тощо; надає учням можливість проявити себе, застосувати на практиці отримані знання; розвиває їхню самостійність, цілеспрямованість, ініціативність; формує в учнів почуття відповідальності, толерантності, досвіду соціальної активності, громадянських дій тощо; сприяє засвоєнню учнями нових способів діяльності в соціокультурному середовищі. За такого виду навчальної діяльності змінюється і роль вчителя – він стає партнером, помічником учнів. У співпраці учнів між собою, учнів з учителем реалізується суб'єкт-суб'єктна модель навчання, передбачена Концепцією Нової української школи, основу якої складає педагогіка партнерства.

1.2. Проєктна діяльність учнів в інтегрованому курсі «Досліджуємо історію і суспільство»

До переліку орієнтовних видів навчальної діяльності учнів модельної навчальної програми інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5–6 класу значаться індивідуальні / групові проєкти, що передбачають планування учнями власної діяльності на певний проміжок часу, планування співпраці з іншими у проєкті, дослідницьку діяльність учнів, їхню співпрацю з реалізації проєкту та досягнення результатів, презентацію результатів проєкту. Фактично тут подано етапи навчального проєкту.

У кожному розділі модельної навчальної програми інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 та 6 класу подано перелік тем для учнівських індивідуальних / групових проєктів, що охоплюють різні питання / аспекти тем конкретного розділу (таблиця 2).

Таблиця 2.

Теми проєктів у модельній навчальній програмі курсу

Клас	Розділ	Тема
5	1	Віхи історії моєї родини/громади Географічне розташування та історичне походження мого села/селища/міста Минуле в сьогодні: про що розповідає топоніміка розташування та історичне походження мого села/селища/міста Минуле в сьогодні: про що розповідає топоніміка
	2	Топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики як прояв присутності минулого в сьогодні Історія в іменах, звичних/шкільних назвах
	3	Історія в особах, подіях, явищах, процесах, пам'ятках історії України та світу Про що та про кого розповідає історія мого краю Про що та про кого розповідає історія моєї родини
	4	Об'єкти громадського простору мого села/селища/міста вчора, сьогодні, завтра Безперервність і зміни в історії та сьогодні у моєму краї і навколо мене Школа у минулому і сьогодні Дозвілля і спорт у житті моєї родини, шкільної та місцевої спільнот Вихідці з України, відомі у світі

	5	Культурне розмаїття мого краю Пам'ятки розмаїття навколо мене Ознаки розмаїття у моєму оточенні
6	1	Значення для людства винаходів первісної доби Пам'ятки первісної доби в музеях України та мого краю Трипільська культура – пам'ятка світового значення Звичаї, традиції, релігійні норми в житті людей у минулому і сьогоденні
	2	Яке значення наукових відкриттів та винаходів Давнього Сходу в минулому і тепер Як жили та навчалися діти в державах Давнього Сходу (на прикладі однієї держави на вибір) Яку роль відігравала писемність у державах Давнього Сходу Чому і як постала держава в історії людства
	3	Афоризми та крилаті давньогрецькі вирази в українській мові Значення наукових відкриттів та винаходів давніх греків у минулому й сьогоденні Життя та навчання дітей у Стародавній Греції Військове мистецтво, побут, заняття скіфів Олімпійські ігри та театр в минулому і тепер Спадщина античності в сьогоденні Історичний шлях людства до демократії
	4	Афоризми та крилаті вирази давніх римлян в українській мові Наукові відкриття та винаходи давніх римлян, їх значення в минулому і тепер Життя та навчання дітей у Стародавньому Римі Пам'ятки античної цивілізації на території України/мого краю Військове мистецтво давніх римлян і слов'ян Органи державної влади та місцевого самоврядування мого села/селища/міста
	5	Мій (наш) сталий спосіб життя Екскурс в історію прав людини/дитини Дискримінація: минуле й сьогодення Школа – простір демократії Як і де можна відстояти права дитини Проблеми нашої громади (дослідження медіа джерел, вебресурсів) Громадські ініціативи: як громадяни впливають на владу

У підручнику інтегрованого курсу для 5 класу навчальні проєкти запропоновано в якості уроків узагальнення, утім, учитель може використовувати їх і для позаурочної діяльності учнів (див. Додаток 1).

А от у 6 класі учнівські навчальні проєкти, що теж будуть ефективними як уроки узагальнення, увійшли в окремий електронний додаток до підручника – «Зошит для практичних занять та проєктів» (див. Додаток 2). Пропоновані теми навчальних проєктів з інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 і 6 класів представлено в таблиці 3.

Таблиця 3.

**Проекти у підручнику для 5 класу
та електронному зошиті для 6 класу з курсу**

Розділ	Тема проєкту	Основні завдання проєкту
5 клас (підручник із курсу)		
2	Чи можуть сімейні світлини бути історичним джерелом	Створення електронного фотоальбому «Моя сім'я – моя спільнота»
3	Чи добре знаємо історію свого краю, своєї школи	Дослідження історії села / селища / міста (району у великому місті), в тому числі назви вулиць, пам'ятники, пам'ятні дошки, літературні твори та твори мистецтва, історія школи
4	Як зберігати міста і села нашої Батьківщини	Дослідження сучасного стану пам'яток і цікавинок села / селища / міста (району у великому місті), визначення проблем, що потребують розв'язання, та спроектувати поширення інформації про цікавинки місцини
5	Як здійснити уявну подорож для дослідження історичних пам'яток нашого краю	Уявна подорож (побудова маршруту, складання плану екскурсії тощо) до обраної історичної пам'ятки краю
6 клас (електронний зошит до підручника з курсу)		
1	Люди первісної доби на території України: стоянки та культури	Дослідження археологічних пам'яток предків нинішніх українців на українських землях пам'ятки, що відповідають кожному з етапів розвитку первісного суспільства
2	Погляньмо на це уважніше	Створення електронного фотоальбому / комп'ютерної презентації, колажу / постеру про одну з історичних / культурних пам'яток Стародавнього Сходу з використанням певних програм чи платформ для оформлення візуального матеріалу
3	Порівняй і зроби висновки	Створення електронного фотоальбому / комп'ютерної презентації, колажу або постер, який відобразить розвиток культури Стародавньої Греції (попередньо слід: визначити сферу культури чи мистецтва (освіта, наука, техніка, живопис, скульптура чи архітектура), відібрати 3–4 пам'ятки, які б відображали послідовно догомерівську чи гомерівську Грецію (до IX ст. до н. е.), класичну Грецію (VIII–IV ст. до н. е.), елліністичну епоху (III–II ст. до н. е.)
4	Давайте зробимо це	Створення пап'є-маше, малюнку або комп'ютерної 3D-моделі одного з винаходів стародавніх римлян (наприклад: арка; бетон; римська дорога; купол; мозаїка; амфітеатр; акведук)
5	Машина часу (наша спільнота, наша громада, наша держава)	Уявна гра зі створення капсули часу для нащадків, які зможуть відкрити її через 100 років

Як видно з таблиці, проєкти передбачають різні види діяльності учнів – робота із джерелами, дослідження речових і писемних пам'яток, світлин тощо та мають різні форми презентації результатів: фотоальбом, модель, колаж, комп'ютерна презентація та ін.

Для організації успішної й цікавої проєктної діяльності учнів важливо ознайомити їх з алгоритмом виконання проєкту та відпрацювати його. Основні етапи навчального проєкту на уроках інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» (5–6 клас) іменовані П'ять «П» (схема 3).

Схема 3.

У підручнику інтегрованого курсу «Досліджуємо історію і суспільство» (5 клас) перед виконанням учнями першого навчального проєкту вміщено короткий опис його основних етапів¹² (схема 4):

Пам'ятайте, що проєкт зазвичай складається із п'яти «П»:

1. **Проблема** — визначення того, як ви розумієте тему проєкту, на яке/які запитання вам необхідно знайти відповіді.
2. **Планування**:
  - формулювання запитань, на які відповідатимете, висування припущень (гіпотез), які перевірятимете;
  - складання плану з визначенням термінів роботи і відповідальних.
3. **Пошук інформації** — пошук, аналіз і систематизація інформації у вигляді текстів, таблиць, схем тощо.
4. **Продукт** — підготовка кінцевого результату проєкту: створення сайту, написання звіту або творчої роботи, підготовка комп'ютерної (мультимедійної) презентації тощо.
5. **Презентація** — демонстрація «кінцевого продукту» однокласникам і однокласницям

1.3. Організація учнівських соціальних проєктів

Під *соціальним проєктом* розуміють спільні дії громадян із розв'язання проблеми спільноти / громади. Здійснення соціального проєкту – справа непроста. Процеси прийняття суспільно значимих рішень складні й вимагають

¹² Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. С.70. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/1675-doslid-istoriyi-pometun.html>

від представників громади, громадських організацій, громадських активістів чимало зусиль. Лише ґрунтовна підготовка, планування та використання значних ресурсів (матеріальних, людських, часових тощо) може скласти міцну основу для дій у будь-якому проєкті.

Учнівські соціальні проєкти є формою участі учнівства у розв'язанні спільних питань. Власне таку діяльність можна розглядати як участь в управлінні справами громади/держави. Участь у цьому русі навчає учнів проєктуванню, пошуку шляхів розв'язання місцевих (почасти навіть загальнодержавних) проблем, громадянських дій, демократичної поведінки та ефективного спілкування.

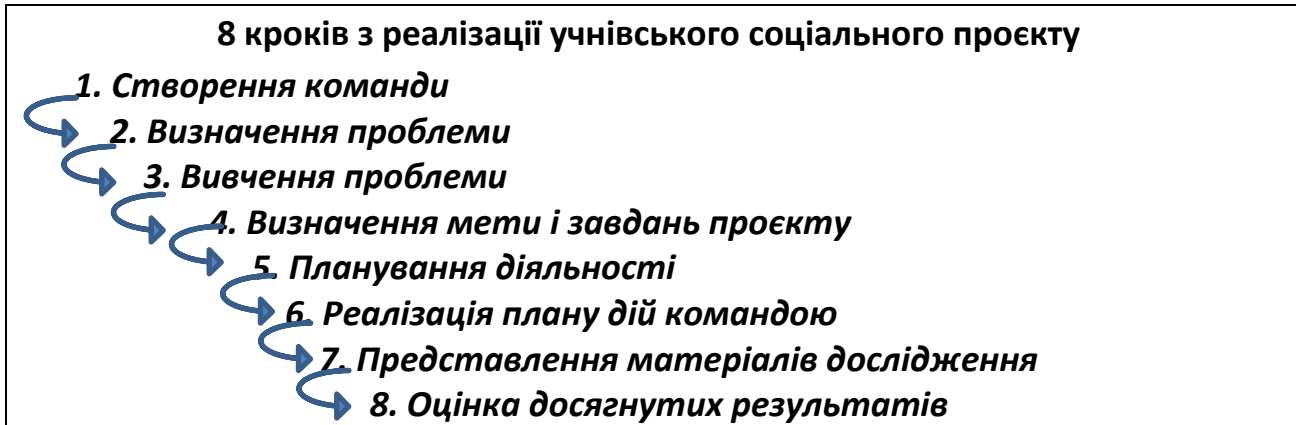
У ході реалізації будь-якого соціального проєкту важливими навичками, що розвиватимуться в учнів, є: співпраця, рівноправне партнерство з вчителями, адміністрацією освітнього закладу, батьками, представниками органів місцевого самоврядування – з усіма громадянами, які переймаються проблемами місцевого життя. Важливо донести учням, що беручи участь у проєкті, вони можуть зробити корисну справу для своєї спільноти/громади/держави, змінюючи життя людей на краще.

Участь в реалізації соціального проєкту дасть змогу учням навчитися важливим з точки зору активного громадянства навичкам і вмінням: здобувати й критично аналізувати інформацію; давати власну оцінку та формулювати незалежні судження; висловлювати, аргументувати та доводити власні погляди; ефективно спілкуватись, вести переговори, досягати компромісу та консенсусу; застосовувати ненасильницькі методи розв'язання проблем і конфліктів різного рівня; брати участь у житті громади; впливати на процес прийняття рішень (подання петицій, звернень, лобіювання); робити вибір, посідати власну позицію, узгоджувати колективне рішення; брати на себе відповідальність; оцінювати результати власної діяльності та діяльності команди (групи).

Рівень самостійності учнів у реалізації соціальних проєктів зростає відповідно їхнього віку та набуття ними відповідних (потрібних у соціальному проєктуванні) вмінь і навичок. Тому в 5–6 класі участь учителя в такій діяльності учнів має бути достатньо питомою. Вчителю разом з учнями слід визначити проблему, мету й завдання соціального проєкту, запропонувати їм джерела інформації (надійні й перевірені); провести тренінг та/або низку вправ з командо утворення, ефективного спілкування, майстерності аргументування та публічного виступу, навчити їх писати звернення до органів місцевого самоврядування, показати приклади створення презентації (іншого кінцевого результату проєкту) тощо. Щодо тематики соціальних проєктів, то варто взяти до уваги такі їх характеристики як актуальність для учнів, посильність, невразливість, освітній ефект, зв'язок із предметами/курсами, які вивчають учні, тощо.

Для ефективної діяльності учнів із соціального проєктування слід провести низку занять відповідно до кожного кроку реалізації соціального проєкту (див. матеріали у Додатку 5). Варто пам'ятати, що соціальні проєкти –

це вихід учнів за межі класної кімнати й приміщення школи, що потребує досить багато зусиль учителів і учнів, їхньої наполегливості й цілеспрямованості, часу, а почасти – й матеріальних ресурсів. Реалізація учнівського соціального проєкту, як і навчального, про який йшлося вище, підпорядкована певному алгоритму (схема 5):

Практичні поради та вправи з навчання учнів соціальному проєктуванню подано в Додатку 4.

Розділ 2. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ І ПАТРІОТИЗМУ УЧНІВ У НАВЧАННІ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

2.1. Потенціал шкільних курсів історії у формуванні національної ідентичності та патріотизму учнів

Проблема національної самоідентифікації є важливою для кожного народу, оскільки вона стосується смисложиттєвих основ його існування. Питання ідентичності для українського суспільства надзвичайно чутливе. Здобуття Україною незалежності поставило громадян перед вибором нової ідентичності, яка найкраще сприяла б процесам формування політичної нації.

Формування патріотизму та громадянська освіта, сприяючи формуванню активної, свідомої та відповідальної громадянської позиції особистості, взаємодоповнюють одне одного,¹³. Проблема формування патріотизму загострюється в умовах одночасного вирішення Україною комплексу завдань минулого, сьогодення і майбутнього на тлі російсько-української війни. Ідентичність громадян, об'єднаних не лише формальною належністю до однієї держави, а й спільною соціальною пам'яттю, системою цінностей і смислів –

¹³ Ремех Т.О., Серова Г.В. Роль історичної освіти в становленні патріотичних цінностей та громадянської свідомості здобувачів освіти. «Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)»: журнал. № 4(22) 2024. С. 1262. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/740399/>

це міцний фундамент державності. Сумний досвід попередніх років нашої історії свідчить, що без нього державна «споруда» не витримує потрясінь¹⁴.

На зростання національної ідентичності людей в Україні нині впливають умови воєнного стану. Однак, це не означає, що учнівство автоматично успадкує таку ідентичність. На актуальності цієї проблеми акцентовано й в ухваленому в січні 2023 р. Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», де висунуто відповідні завдання і перед системою освіти¹⁵.

Під ідентичністю розуміють результат самовизначення людини/групи в соціальному сенсі, створення «образу – Я» та «образу – Ми», тобто віднесення себе до тих чи інших спільнот за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками. Англійське слово «identity» вживають у значеннях тотожності, справжності й самобутності. В соціальних і гуманітарних науках її трактують як сукупність специфічних рис, які виокремлюють певну спільноту з-поміж інших і є для окремої особи / групи підставою для віднесення себе до цієї спільноти¹⁶.

Основні особливості феномену ідентичності, сформульовані С. Гантінгтоном, полягають у тому, що ідентичністю володіють як індивіди, так і групи. Індивід може бути членом одразу багатьох груп, а тому має можливість змінювати ідентичність. Групова ідентичність менш гнучка, оскільки базується на більш усталених параметрах. Людина відносно вільна у визначенні власної ідентичності. Індивід, як і група, володіють множинними ідентичностями, зокрема, «кровними», територіальними, економічними, культурними, політичними, релігійними, соціальними і національними. В екстремальних соціальних умовах, таких як війна, усі групові ідентичності тимчасово зникають, крім однієї, найважливішої. Ідентичності є результатом взаємодії конкретної людини або групи з іншими людьми або групами¹⁷.

Термінологічне визначення понять етнічна і національна ідентичність іноді ототожнюють. Терміном «етнічна ідентичність» позначають одну з форм самосвідомості індивіда/групи людей, ґрунтованій на відчутті ними своєї належності до певної етнічної спільноти. Ідентифікація з етносом за певних умов стимулює самоорганізацію такої спільноти на засадах її етнічних інтересів і потреб, а також забезпечує самозахист у ситуаціях міжетнічної напруженості. Фундаментом етнічної ідентичності є закорінена в історичній пам'яті сукупність антропологічних та культурно-символічних ознак –

---

¹⁴ Пометун О.І. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. Український педагогічний журнал. 2023, №2. С.63. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735422/>

¹⁵ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 №2834-IX. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/t222834>

¹⁶ Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. 2003. № 2. С. 14-30.

¹⁷ Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, В. А.Смолій, Г.В.Боряк, Я.В.Верменич, С.С. Дембiцький, О. М. Майборода, С.В.Стоєцький, Н.В.Хамітов, Л. Д. Якубова, О.В. Ясь. Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020. С.50. URL : <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7765>

спільність походження, мова, релігія, територія проживання, традиції, звичаї тощо. Вона створює підґрунтя ідентичності національної¹⁸.

Українська національна ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями¹⁹.

В умовах сучасних цивілізаційних викликів утвердження національної ідентичності є чинником національної безпеки України. В наукових дослідженнях українську ідентичність розглядають у взаємообумовленості усіх її складників – етнічної, релігійної, національної, європейської. При цьому слід тримати в полі зору такі важливі положення: 1) національна ідентичність за своєю суттю є соціальним конструктом, а не вродженою рисою особистості; 2) національна ідентичність громадян, виступаючи чинником формування громадянського суспільства, відіграє важливу роль у перетворенні суспільства на цілісну національну та громадянсько-політичну спільноту; 3) національна свідомість та національна ідентичність можуть бути ототожені як уявлення особистості про себе, національну спільноту, націю, а існування національної ідентичності засвідчує ставлення людини до себе як до частини певної спільноти, усвідомлення особливих відмінних її рис; 4) національна ідентичність передбачає присутність спільних елементів у повсякденні (символів, кольорів, історії, культури тощо), спільної історичної пам'яті, історичної території/малої батьківщини, рівних юридичних прав та єдиних обов'язків для всіх представників²⁰. З огляду на це національна приналежність громадян України має бути сформована, насамперед, на засадах спільного громадянства, утвердженні громадянських свобод, побудові консолідованої демократії, створенні умов для повноцінного та гармонійного розвитку культур усіх етносів України²¹.

Варто зважати на те, що формування національної ідентичності в Україні ускладнене строкатістю етнонаціональних і регіональних ідентифікацій, а великі групи людей, які юридично є громадянами України, живуть у різних щодо національної визначеності ціннісно-сміслових полях. Сегментованість українського соціуму проявляється в різноспрямованості суспільних пріоритетів, у формуванні групових інтересів, у міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних протистояннях та особливостях політичних

¹⁸ Нагорна Л.П. ІДЕНТИЧНІСТЬ ЕТНІЧНА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. - 672 с.: іл. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_etnichna

¹⁹ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 №2834-IX. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/t222834>

²⁰ Шапаренко О.В. Національна ідентичність як чинник формування громадянського суспільства в Україні // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2015. Вип. 20. С.92. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2015_20_16.

²¹ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.] / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. С.25.

субкультур. Слід також пам'ятати й про необхідність соціокультурної і політичної реінтеграції всіх територій України, зокрема і тих, що нині не підконтрольні. В умовах повоєнних політичних і соціально-економічних трансформацій різноспрямована соціально-економічна, культурно-мовна, суспільно-політична орієнтація населення може спричинити збереження сепаратистських тенденцій із перспективою їх переростання в міжетнічні конфлікти. Тому розв'язання проблеми формування української національної і громадянської ідентичностей для збереження цілісності держави потребує швидких і ефективних кроків влади у цьому напрямі²².

Завдання формування національної ідентичності учнівства набуває особливої ваги з таких основних причин: протистояння українського народу широкомасштабній збройній агресії Російської Федерації, що посягає на суверенітет і територіальну цілісність держави Україна; свідоме спотворення української історії, загарбання територій, інформаційна війна, відбирання історичної пам'яті є інструментами держави-агресора; необхідність повноцінної взаємодії між громадянами, утворення різними сегментами єдиної громадянської та національної спільноти – політичної нації – для перетворення етнічної, культурної, конфесійної, регіональної різноманітності українського суспільства у фактор його стабільності²³.

Питання утвердження української національної та громадянської ідентичності, національно-патріотичного виховання та громадянської освіти окреслені відповідними нормативними документами. Згідно зі Стратегією національно-патріотичного виховання, затвердженої Указом Президента України від 18 травня 2019 року, в Україні національно-патріотичне виховання – один із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції і законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України, сповідування європейських цінностей²⁴.

Положення Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» національно-патріотичне виховання, зокрема, передбачають: популяризацію суспільно-державних (національних) цінностей України; поширення знань про видатних особистостей українського державотворення; формування навичок

---

²² Пометун О.І. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. Український педагогічний журнал. 2023, №1. С.63. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735422/>.

²³ Шапаренко О.В. Національна ідентичність як чинник формування громадянського суспільства в Україні // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2015. Вип. 20. С.97. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKHiSU_2015_20_16.

²⁴ Стратегія національно-патріотичного виховання. Указ Президента України від 18 травня 2019 року N286/2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>

критичного мислення, медіаграмотності та запобігання поширенню недостовірної інформації; популяризацію історії України, зокрема боротьби українського народу за самовизначення і творення власної держави, етапів державотворення та борців за незалежність і територіальну цілісність України, а також українців, досягнення яких увійшли до світової історії; ознайомлення дітей та молоді із засадами функціонування держави, сприяння вивченню Конституції України та законів України; популяризацію та збереження культурної спадщини та культурних цінностей України²⁵.

У цьому контексті особливу роль відіграє, зокрема шкільна історична та громадянська освіта, засобами якої здійснюється вплив на світогляд людини та її спосіб життя. Тому формування національної та громадянської ідентичностей виступає пріоритетним завданням навчання учнівства історії та громадянської освіти²⁶.

З іншого боку, предмети/курси громадянської та історичної освітньої галузі мають значний потенціал у формуванні в учнів національних суспільно-державницьких цінностей – ідейного підґрунтя української громадянської ідентичності, критичного мислення через зіставлення різних джерел інформації, протистояння пропаганді й впливу на історичну пам'ять та ідентичність українців²⁷. Особливу увагу формуванню патріотизму учнів слід приділяти на уроках історії, що сприяють розвитку історичної пам'яті та формуванню патріотично налаштованої особистості²⁸. Відтак актуальними пріоритетами відбору змісту шкільної історії нині є ідеї державотворення, формування української політичної нації, європейський вимір викладання історії, позбавлення імперсько-радянського історичного нарративу, подолання радянської спадщини і спроб фальсифікації уразливих питань²⁹.

Потреба в концептуальному оновлення змісту шкільної історичної освіти зумовлена впливом, який чинить теперішня російська агресія на історичну пам'ять та національну ідентичність українців. Адже національна історія – це один із важливих засобів легітимізації суверенного існування

---

²⁵ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 №2834-IX. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/t222834>

²⁶ Ремех Т. О. Формування національної ідентичності учнівства як завдання громадянської освіти. *Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти* : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2022 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 558–564.. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/732775/>.

²⁷ Серова Г. В. Реалізація національної ідеї у змісті шкільної історичної освіти. *Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти* : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2022 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 565. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/732776/>

²⁸ Ремех Т.О., Серова Г.В. Роль історичної освіти в становленні патріотичних цінностей та громадянської свідомості здобувачів освіти. *«Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)»*: журнал. № 4(22) 2024. С. 1262. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/740399/>

²⁹ Серова Г.В. Оновлення змісту шкільної історичної освіти в контексті євроінтеграції. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Спецвипуск. Том 2. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 111–115. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/733271/>

нації та держави, а її знання стає одним із найбільш значущих для національної безпеки напрямом освіти. В умовах повномасштабної агресії Російської Федерації проти України зростає потреба в розширенні знань щодо етапів становлення української національної ідентичності, боротьби українського народу за самовизначення і творення власної держави, борців за незалежність і територіальну цілісність України за рахунок посилення громадянсько-національного та краєзнавчого складників.

Таким чином, із упровадженням з 2022–2023 навчального року Нової української школи на базовому рівні освіти відбувається суттєве оновлення змісту громадянської та історичної освітньої галузі, що дає змогу по-новому представити національну історію, позбутися радянських стереотипів, посилити громадянсько-національний складник та локальний історичний контекст. Це, своєю чергою, потребує розроблення відповідних навчально-методичних матеріалів і методик навчання на засадах компетентнісного підходу³⁰.

2.2. Методика формування національної ідентичності і патріотизму учнів у навчанні історії та громадянської освіти

Із часу проголошення незалежності України наше суспільство перебуває у процесі самовизначення за багатьма параметрами. Збройна агресія Російської Федерації пришвидшила процес прийняття себе як громадян України.

Національна ідентичність – багатокомпонентне утворення, найбільш виразними складниками якого є національна самосвідомість, менталітет, історична пам'ять, національні традиції, етнонаціональні образи, міфи, уявлення населення про місце країни у світі та її цивілізаційну приналежність тощо³¹. Національна ідентичність як виключно соціальний конструкт є результатом свідомого вибору людини.

Формування ідентичностей дитини у шкільному віці відбувається на рівні свідомості, коли вона має зробити для себе власні усвідомлені особисті вибори, зокрема щодо ідентичності. Вона має усвідомити себе як представника української політичної нації, громадянина демократичної правової держави, з якими вона пов'язана спільною соціальною пам'яттю та системою цінностей і смислів.

У діяльності закладів загальної середньої освіти формування національної і громадянської ідентичностей учнівства відбувається шляхом розвитку компонентів цього складного особистісного утворення: когнітивного / пізнавального (сукупність відповідних знань і уявлень); емоційно-ціннісного

---

³⁰ Серова Г. В. Реалізація національної ідеї у змісті шкільної історичної освіти. *Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти* : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2022 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 565 -571. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/732776/>

³¹ Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.] / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. С.8.

(мотивація до дії, власні ставлення, орієнтовані на національні, державні та громадянські цінності, повага та їх особисте прийняття); діяльнісно-поведінкового (операційна готовність до бажаної діяльності, осмисленість і компетентність у її реалізації)³².

Це потребує як наповнення кожного з цих компонентів освітнім змістом у межах тієї чи іншої освітньої галузі / форми освіти, так і визначення методології та методичних шляхів забезпечення засвоєння його учнями. Слід визначити конкретну систему знань, умінь, навичок і ставлень, що забезпечує формування української національної та громадянської ідентичностей у навчанні історії та громадянської освіти учнів різного віку³³ (таблиця 4).

Таблиця 4.

Компоненти системи формування національної і громадянської ідентичностей учнів

компонент	Зміст
знання і уявлення	основні події національної історії, історична пам'ять українського народу, становлення і розвиток демократії, права і свободи людини і громадянина, державний устрій і державні інститути, політична і соціальна сфера суспільства, свідоме громадянство і громадянське суспільство
навички та вміння	критично мислити з використанням широкого кола джерел, аналізувати інформацію та критично оцінювати її, розуміти соціальні проблеми та їх сутність, ухвалювати обґрунтовані рішення щодо власних дій, вчинків і поведінки та брати на себе відповідальність за ці рішення, вміння реалізувати громадянські та індивідуальні права та обов'язки, працювати в групі, висловлювати і відстоювати власну думку, слухати інших та виділяти стереотипи, забобони та упередження, виявляти повагу і толерантність
цінності (емоційно-ціннісні орієнтації, ставлення)	патріотизм, незалежність України, готовність до захисту держави, гуманність, повага до прав, свобод і гідності людини, законів, норм і правил сучасної демократії, поцінування національних традицій та культур, загальнолюдські моральні цінності тощо

Розглянемо, як представлено зміст історичного матеріалу в модельній навчальній програмі з історії України для 7–9 класів³⁴, опанування яким є

³² Іванов І. Теоретико-методологічний концепт взаємодії ідентичностей . *Політичний менеджмент*. 2012, №1–2. С. 18–27. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/ivanov_teoretyko.pdf

³³ Пометун О.І. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український педагогічний журнал*. 2023, №1. С.66. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735422/>.

³⁴ Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М., Малієнко Ю. Б., Серова Г. В.). Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (Наказ Міністерства освіти і науки України від 06.09.2023 № 1090). URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/08.09.2023/Istoriya.Ukrayiny.7-9.kl.Pometun.ta.in-08.09.2023.pdf>

підґрунтям формування національної і громадянської ідентичностей учнів (таблиця 5).

Таблиця 5.

Історія України, 7–9 клас.

Модельна навчальна програма (фрагменти)

ТРАДИЦІЇ/ДОСВІД УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Історія України, 7 клас	
Розділ програми	Очікувані результати
<p>Розділ 1. ВИНИКНЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: виникнення Русі як державного утворення/ києворуської державності</p>	<p><i>характеризує</i> основні версії походження та значення назви «Русь» («Русь-Україна»), роль міста Києва у виникненні Русі</p> <p><i>визначає</i> передумови утворення держави у слов'ян, які жили на теренах сучасної України (показує на карті)</p> <p><i>характеризувати</i> роль міста Києва у виникненні Русі</p> <p><i>оцінює</i> політичну діяльність літописних князів/княгині середини IX–X ст.</p>
<p>Розділ 2. РУСЬ-УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ X – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: місце Русі-України серед європейських держав після прийняття християнства.</p>	<p><i>визначає</i> причини і наслідки впровадження християнства як державної релігії Русі-України, місце Русі-України серед європейських держав після прийняття християнства</p> <p><i>характеризує</i> Русь періодів правління Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича як ранню середньовічну державу</p> <p><i>оцінює</i> історичне значення впровадження християнства як державної релігії Русі-України і утворення Київської митрополії</p> <p><i>характеризує</i> Руську – визначну правову пам'ятку Русі-України</p> <p><i>аргументує</i> власні судження за допомогою історичних фактів, наявних досліджень, доступних історичних джерел про діяльність Володимира Святославовича, Ярослава Володимировича</p>
<p>Розділ 3. РУСЬ-УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: передумови, причини, сутність поліцентричності Русі-України.</p>	<p><i>називає</i> дату першої писемної згадки слова «Україна» та версії його значення</p> <p><i>визначає</i> передумови, причини, сутність поліцентричності Русі-України; місце Русі-України серед європейських держав у другій половині XI – першій половині XIII ст.</p> <p><i>характеризує</i> правління наступників Ярослава Володимировича (Мудрого) як процес виникнення самостійних адміністративно-територіальних утворень («земель») Мономаховичів, Олеговичів, Ростиславовичів та ін.</p>

	<p><i>оцінює</i> вчинки і риси характеру Володимира Всеволодовича (Мономаха), Ігоря Святославовича за пам'ятками «Повчання дітям», «Слово про похід Ігорів» та ін. джерелами</p>
<p>Розділ 4. ВОЛИНЬ І ГАЛИЧИНА КІНЦЯ XII – СЕРЕДИНИ XIII ст. ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО («ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ») СЕРЕДИНИ XIII–XIV ст.</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: утворення Волинсько-Галицького князівства («держави Романовичів»)</p>	<p><i>визначає</i> особливості підпорядкування Волинсько-Галицького князівства («держави Романовичів») та інших князівств Русі-України Монгольській імперії (улусу Джучі/Золотій Орді)</p> <p><i>пояснює</i> значення утворення Волинсько-Галицького князівства («держави Романовичів») в українській історії</p> <p><i>характеризує</i> внутрішню та зовнішню діяльність князя/короля Данила, <i>визначає</i> історичне значення його коронування</p>
<p>Розділ 5. РУСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ (СЕРЕДИНА XIV – ПОЧАТОК XVI ст.). КРИМСЬКЕ ХАНСТВО</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: Інкорпорація руських земель до складу Великого князівства Литовського, Польського королівства та інших держав</p>	<p><i>пояснює</i> поняття «еліта», «самоврядування», «султан», «шляхта»</p> <p><i>визначає</i> особливості державних устроїв Великого князівства Литовського, Польського королівства; передумови утворення незалежного Кримського ханства і встановлення над ним протекторату Османської імперії</p> <p><i>характеризує</i> особливості становища руських земель у складі різних держав</p> <p><i>оцінює</i> впливи Кревської та Городельської уній на формування української політичної еліти у Великому князівстві Литовському, Польському королівстві</p> <p><i>аргументує</i> власні судження про Кримське ханство як державу кримськотатарського народу, включно з тривалим воєнним протистоянням і військово-політичною співпрацею</p>
Історія України, 8 клас	
Розділ програми	Очікувані результати

<p>Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: становлення козацького стану як вихідців із різних соціальних груп із різною політичною культурою, цінностями та життєвими стратегіями</p>	<p><i>пояснює</i> поняття «Гетьман», «Запорозька Січ», «козак», «козацька рада», «козацькі клейноди», «кошовий отаман», «низове козацтво», «реєстрове козацтво»</p> <p><i>визначає</i> причини та наслідки виникнення козацтва і козацьких Січей</p> <p><i>характеризує</i> військово-політичну організацію козацтва; взаємовідносини козацької, кримськотатарської та турецької спільнот</p> <p><i>обґрунтовує і висловлює</i> судження про історичних діячів XVI – першої половини XVII ст., зокрема - Дмитро Вишневецький, Петро Конашевич- Сагайдачний</p>
<p>Розділ 3. КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII ст. І ВІЙНА ЗА СУВЕРЕНІТЕТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: передумови, причини та наслідки козацької революції середини XVII ст. і війни за суверенітет козацької держави</p>	<p><i>пояснює</i> поняття «Військо Запорозьке/Гетьманщина», «Військо Низове Запорозьке/Запорозька Січ», «козацька держава», «козацька революція», «суверенітет», «Руїна»</p> <p><i>визначає</i> кордони української козацької держави, основні напрямки походів і місця битв; українсько- московський договір 1654 р.</p> <p><i>розкриває</i> сутність козацької революції, що зумовила створення української козацької держави</p> <p><i>характеризує</i> еволюцію повстання Богдана Хмельницького: від боротьби за станові права до війни за суверенну державу</p> <p><i>обґрунтовує і висловлює свої судження про</i> військово-політичну діяльність таких історичних діячів, як Богдан Хмельницький, Дем'ян Многогрішний, Іван Богун та ін.</p>
<p>Розділ 4. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА (ГЕТЬМАНЩИНА) ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст.</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: Гетьманщина другої половини XVII – початку XVIII ст. як місце змагань за зміцнення інститутів держави і збереження державного суверенітету</p>	<p><i>пояснює</i> поняття «Генеральна рада», «генеральна старшина», «козацька старшина», «політична еліта», «Слобідська Україна»</p> <p><i>визначає</i> адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини, Слобідської України, Запорожжя (Війська Запорозького Низового)</p> <p><i>характеризує</i> нову політичну еліту – козацьку старшину та її роль у боротьбі за збереження і розбудову української державності</p>

<p>Розділ 5. УКРАЇНА ТА РАНЬОМОДЕРНІ ІМПЕРІЇ XVIII ст.</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: основні віхи боротьби за збереження української державності</p>	<p><i>пояснює</i> поняття «гайдамаки», «паланка», «опришки»</p> <p><i>визначає</i> причини і наслідки скасування гетьманства, ліквідації Запорозької Січі, приєднання Правобережжя, Поділля, Волині та Кримського ханства до Росії; вплив поділів Речі Посполитої на статус українських земель</p> <p><i>характеризує</i> колонізацію Росією Півдня України як знищення, привласнення, використання вже наявних на тих землях козацької, кримськотатарської, османської інфраструктури, господарства, здобутків</p> <p><i>обґрунтовує і висловлює</i> свої судження про діяльність козацьких гетьманів і кошових отаманів, таких як Данило Апостол, Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Петро Калнишевський та ін.</p> <p><i>характеризує</i> Конституцію Пилипа Орлика – визначну пам'ятку правової української думки</p>
УКРАЇНСЬКЕ НАЦІСТВОРЕННЯ І НАЦІСТВЕРДЖЕННЯ	
Історія України, 9 клас	
Розділ програми	Очікувані результати
<p>Розділ 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: початок українського національного руху. Формування національної ідентичності українців. Нове покоління українських патріотів. Кирило-Мефодіївське братство</p>	<p><i>пояснює</i> поняття «національний рух» («національне відродження»);</p> <p><i>пояснює</i> залежність перебігу історичних подій, явищ і процесів від панівних суспільних ідей на прикладах національного українського руху, діяльності таємних гуртків і Кирило-Мефодіївського братства</p> <p><i>позначає</i> на карті та <i>описує</i> за картою адміністративно-територіальні зміни, що відбулися в підросійській Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст.; місця діяльності політичних і національно-культурних організацій; території, охоплені соціальними протестами</p> <p><i>характеризує</i> «українське питання» в баченні російської влади й громадськості, міжнародних відносинах</p>

<p>Розділ 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: початок українського національного руху в Австрійській імперії. «Весна народів» і події в Галичині, Буковині й Закарпатті в 1848–1849 рр. Українці в австрійському парламенті</p>	<p><i>визначає</i> чинники розгортання національного руху в західноукраїнських землях</p> <p><i>порівнює</i> темпи і напрями розвитку українського національного руху в західноукраїнських землях і підросійській Україні у хронологічному і територіально-просторовому вимірах</p> <p><i>аргументує</i> за допомогою історичних фактів вплив на мотивацію і діяльність представників національного руху подій політичного, економічного та духовного життя першої половини ХІХ ст., важливість подій «Весни народів» для подальшого розвитку національної ідеї і свідомості українців</p> <p><i>висловлює</i> обґрунтовані судження щодо впливу діячів українського національного руху на свідомість українців і майбутнє України</p>
<p>Розділ 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: Український національний рух: академічно-громадівський етап. Хлопомани. Громадівський рух. Київська громада. Ідейні основи українського руху: Володимир Антонович. Михайло Драгоманов. Реакція російської громадськості й імперської влади на розвиток українського руху: Валуєвський циркуляр і Емський указ</p>	<p><i>визначає</i> поєднання політичних, економічних, соціальних, технологічних, культурних та інших чинників, які впливали на свідомість українців та їхню національну ідентифікацію в другій половині ХІХ ст.</p> <p><i>пояснює</i> залежність перебігу історичних подій, явищ і процесів від панівних суспільних ідей на прикладах національного українського руху, діяльності таємних гуртків і громад</p> <p><i>аргументує</i> за допомогою історичних фактів вплив на мотивацію і діяльність представників національного руху подій політичного, економічного та духовного життя у другій половині ХІХ ст., важливість документів українського національного руху для подальшого розвитку національної ідеї і свідомості українців</p>
<p>Розділ 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: «українське питання» в політиці австрійської влади. Національно-політичні й культурні течії в українському русі Галичини і Буковини: русофіли («москвофіли») і народовці («українофіли»). Зародження ідеї «соборної України». Українське представництво в Галицькому сеймі та австрійському парламенті у Відні. Утворення політичних товариств і політичних партій</p>	<p><i>пояснює</i> залежність перебігу подій, явищ і процесів від панівних суспільних ідей на прикладах зростання української політичної активності в західноукраїнських землях</p> <p><i>аргументує</i> за допомогою історичних фактів вплив на мотивацію і діяльність представників національного руху, подій політичного, економічного та духовного життя другої половини ХІХ ст., важливість парламентської діяльності та утворення політичних товариств і політичних партій для подальшого розвитку національної ідеї і свідомості українців</p> <p><i>висловлює</i> обґрунтовані судження щодо впливу діячів українського національного руху на свідомість українців і майбутнє України</p>

<p>Розділ 6. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: Український національний рух: політичний етап. Радикалізація руху. Автономістська й самостійницька течії в національному русі</p> <p>Розбудова політичних партій. Утворення національних організацій культурно-освітнього та військово-спортивного спрямування. Консолідація української нації. Українське представництво в російській Державній думі та австрійських парламентських установах – Галицькому сеймі і Державній раді. Український національний рух в умовах пореволюційної (столипінської) реакції 1907–1914 рр.</p>	<p><i>виявляє інтереси різних спільнот/груп суспільства і визначає шляхи їх узгодження для розв’язання проблем відповідних спільнот/груп, зокрема у процесі модернізації українського суспільства, діяльності українських політичних партій та інших національних організацій, українського національного руху у період російської революції 1905–1907 рр., боротьбі українців за реформу виборчої системи в Австро-Угорщині</i></p> <p><i>встановлює</i> взаємозв’язки між подіями, явищами, процесами, вчинками діячів українського національного руху, наводить приклади діяльності Євгена Чикаленка, Михайла Грушевського, Миколи Міхновського, Костя Левицького, Євгена Олесницького; <i>висловлює</i> обґрунтовані судження щодо впливу діячів українського національного руху на свідомість українців і майбутнє України</p> <p><i>висловлює</i> обґрунтовані судження щодо впливу діячів українського національного руху на свідомість українців і майбутнє України</p> <p><i>аргументує</i> за допомогою історичних фактів вплив на мотивацію і діяльність представників національного руху подій політичного, економічного та духовного життя початку ХХ ст., важливість парламентської діяльності та утворення політичних товариств і політичних партій для подальшого розвитку національної ідеї і свідомості українців</p>
--	---

Розділи інтегрованого пропедевтичного курсу для 5 класу дають учням змогу послідовно опанувати відповідну інформацію та початкові вміння, ставлення, що формують їхню національну та громадянську ідентичності в контексті суспільно-державних (національних) цінностей як-от соборність, самобутність, воля, гідність³⁵. Розглянемо, як це розкрито в модельній навчальній програмі «Досліджуємо історію і суспільство 5–6 кл. (інтегрований курс)»³⁶ і реалізована в підручнику «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 класу³⁷ (таблиця 6).

³¹ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 №2834-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/t222834>

³² Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (автори Пометун О.І., Ремех Т.О., Малієнко Ю.Б., Мороз П.В.) «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795). URL : <https://drive.google.com/file/d/1CY5z3nE00cge1lXTWu9WkgOxy5QO7EDL/view>

³³ Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. 176 с. URL : https://pidruchnyk.com.ua/1675- doslid_istoriyi_pometun.html

Таблиця 6.

**Громадянознавчий складник у курсі
«Досліджуємо історію і суспільство» (5 клас)**

Очікувані результати навчання учнів за програмою	Зміст за програмою	Теми в підручнику	Міжпредметні завдання і запитання в підручнику
<p><i>Розповідає про унікальність і неповторність кожної людини, зв'язок людини і суспільства</i></p> <p><i>Пояснює, що таке гідність людини (з допомогою вчителя). Поводиться з повагою до гідності інших осіб</i></p> <p><i>розрізняє локальні, регіональні, національно-культурні спільноти, співвідносить себе з ними</i></p> <p><i>описує та характеризує себе за належністю до різних спільнот</i></p> <p><i>Пояснює, як людина своєю діяльністю впливає на різні спільноти</i></p>	<p>Вступ. ЛЮДИНА. СУСПІЛЬСТВО. ІСТОРІЯ</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: людина – неповторна особистість. Гідність людини. Людські спільноти та їх розмаїття. Самоідентифікація людини.</p>	<p>§ 1. ЯК ЖИВУТЬ ЛЮДИ У СПІЛЬНОТАХ І СУСПІЛЬСТВІ</p> <p>1. Чому кожна людина неповторна особистість</p> <p>2. Що об'єднує людей у спільноті і суспільство</p> <p>§ 2. ЧОМУ ЛЮДИ ПАМ'ЯТАЮТЬ СВОЮ ІСТОРІЮ</p> <p>3. Чому вивчати історію важливо</p>	<p>Чому кожна людина неповторна й унікальна? Що означає розуміти свою гідність та поводитись гідно? Чому кожна людина гідна поваги? Які риси характеру можуть допомогти людині почуватися і поводитися гідно?</p> <p>Що таке суспільство? У які спільноти об'єднувались люди у минулому і об'єднуються сьогодні? Якими якостями наділені люди твого оточення. Як ти себе з ними ідентифікуєш (приміром: родичі, друзі тощо)? Запиши власні міркування та обговори із представниками твоєї родини.</p> <p><i>Досліди</i> Користуючись інфографікою, розкажи, чому важливо вивчати історію. Наведи приклади до кожної причини. Яка з них найважливіша для тебе? Яке своє віконце інфографіки ти можеш запропонувати?</p> <p>- історія допомагає краще розуміти світ і життя людей</p> <p>- історія допомагає</p>

			нам зрозуміти себе - історія формує нас як гідних громадян
<p><i>Ідентифікує</i> на різних картах кордони України та її сусідів, етнографічні регіони України</p> <p>Пояснює окремі географічні назви та їх історичне походження</p> <p><i>Розрізняє</i> локальні, регіональні, національно-культурні спільноти, співвідносить себе з ними</p>	<p>Розділ 1. ІСТОРИЧНИЙ ЧАС І ПРОСТІР</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: суверенна Україна та сусідні держави на карті світу та Європи. Етнографічні регіони України.</p>	<p>§ 5. ЯК КАРТИ РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО МИНУЛЕ Й СЬОГОДЕННЯ</p> <p>2. Як зображено сучасну Україну на різних картах</p> <p>§ 6. ЩО РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО МИНУЛЕ ЕТНОГРАФІЯ ТА ТОПОНІМІКА</p> <p>1. Які регіони утворюють Україну</p>	<p>Розкажи про територіальний поділ України, назви центри областей.</p> <p>Назви держави, що сусідять з Україною. Використай інформацію карт і склади кілька речень про Україну та держави, що з нею сусідять</p> <p>Що таке історико-географічні регіони? Як етнографія допомагає в дослідженні історії певного регіону?</p> <p><i>Досліди</i> Обери на карті один із регіонів і проведи дослідження за планом</p>
<p><i>Співвідносить</i> з вивченим періодом (епохою) відомі історичні події та особи, визначає сфери суспільного життя, які зазнавали змін</p> <p><i>Описує</i> перебіг історичних подій у межах теми та визначає їхню тяглість в історичному процесі</p> <p><i>Формулює</i> оцінні судження про вчинки історичних осіб та сучасних діячів, події, явища, процеси з урахуванням</p>	<p>Розділ 3. МАНДРІВКИ У МИНУЛЕ УКРАЇНИ</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: утворення держави Україна. Віхи становлення української державності. Історія мого краю: від минулого до сьогодення. Історія моєї родини</p>	<p>§ 19. КОЛИ І ЯК УТВОРИЛА СЯ СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА</p> <p>1. Що таке незалежність держави</p>	<p><i>Поміркуй</i> На основі тексту пояснить, чому держави прагнуть стати незалежними</p> <p><i>Досліди</i> Поясни зміст і важливість кожної з ознак суверенної держави Коли було проголошено незалежність України?. Чому створення власних збройних сил є ознакою суверенітету держави? Які монументи, пам'ятники, меморіальні дошки, пов'язані з незалежністю нашої</p>

отриманих знань та власного досвіду		НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЄКТ «ЧИ ДОБРЕ ЗНАЄМО ІСТОРІЮ СВОГО КРАЮ, СВОЄЇ ШКОЛИ»	держави, є у вашому селі, селищі, місті?
<p><i>Наводить</i> приклади етнічного, релігійного, культурного та іншого розмаїття в Україні та світі в минулому і сьогоденні</p> <p><i>Пояснює</i> причини та наслідки розмаїття в сучасній Україні, аналізує культурне розмаїття України та світу</p> <p><i>Висловлює</i> власне ставлення про культурне розмаїття та його цінність для суспільства, виявляє зацікавленість переконаннями інших людей</p>	<p>Розділ 5. РОЗМАЇТТЯ УКРАЇНИ</p> <p>Основні ідеї/змістові лінії: етнічне, релігійне, культурне та інше розмаїття в Україні та світі в минулому і сьогоденні</p>	<p>§ 25. ЧОМУ СУЧАСНИЙ СВІТ НАЗИВАЮТЬ ПОЛІ КУЛЬТУРНИМ</p> <p>1. Як жити в полікультурній державі 2. Як формувалась полікультурність України і світу</p> <p>НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЄКТ «ЯК ЗДІСНИТИ УЯВНУ ПОДОРОЖ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК НАШОГО КРАЮ»</p>	<p>Що називають розмаїттям культур? Як це розвивалось від минулого до сьогодні? Поясни значення та проілюструй прикладами поняття «полікультурність», «взаємодія культур». Як виникла полікультурна держава Україна? Чому полікультурність сучасного світу зростає? Які явища про це свідчать? Яких правил співжиття, на твою думку, мають дотримуватись люди у полікультурній державі чи спільноті? Склади разом з однокласниками/однокласницями їх перелік</p>

Із погляду означеної проблеми актуальними є низка методичних рекомендацій, зокрема щодо 100-річчя української революції 1917–1921 років³⁸. Ця доба була вершиною національно-визвольної боротьби, відродження української нації. Розбудовою Української Народної Республіки,

³⁸ Методичні рекомендації щодо 100-річчя української революції 1917-1921 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/metodychni-rekomendaciyi-do-100-richchya-ukrayinskoyi-revolyuciyi-1917-1921-rokiv>

Української Держави, Західноукраїнської Народної Республіки українці довели спроможність до національного державотворення. У навчанні історії особливого значення набуває ознайомлення учнів зі сторінками героїчної боротьби українського народу за державну незалежність протягом свого історичного шляху, зокрема у ХХ–ХХІ століттях (ОУН, УПА, дисидентський рух, студентська Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція Гідності та ін.). У формуванні патріотизму учнів важливим є прищеплення шанобливого ставлення до пам'яті про жертв комуністичного та інших тоталітарних режимів в Україні, зокрема жертв Голодомору, політичних репресій і депортацій³⁹. У висвітленні подій, що відбуваються після повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на територію України, допоміжними будуть рекомендації МОН України⁴⁰.

Таким чином, формування національної та громадянської ідентичностей і патріотизму потребує від учителя як визначення змістових одиниць, що включають відповідні питання, так і добору ефективних для виконання цього завдання форм, технологій і методів роботи учнів.

Розділ 3. РОЗВИТОК ПАТРІОТИЗМУ УЧНІВ НА ПРИКЛАДАХ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ (методичний кейс)

Загальноприйнятим є визначення патріотизму (від лат. *patria* – країна, вітчизна, батьківщина) як сформованого почуття любові і відданості Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам. Патріотизм – це поєднання двох надважливих аспектів: любові до країни, в якій народилася людина, та її відповідальності за власні вчинки на благо країни.

У книзі «Як виховати справжню людину» Василь Сухомлинський відносить до вічних і непохитних святинь Вітчизну, почуття любові до рідної землі, рідного народу та його історії⁴¹. За В. Сухомлинським, патріотичне виховання – це «сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується»⁴². Патріотизм – це, образно кажучи, сплав почуття й думки, осягнення святині – Батьківщини – не тільки розумом, а й передусім серцем⁴³. На думку В. Сухомлинського, завдання патріотичного виховання це відкрити перед кожним вихованцем усі джерела, якими живиться могутнє почуття любові до Батьківщини, як от природа рідного краю, і мати з батьком, і рідне село, місто,

³⁹ Методичні матеріали для вчителів, Український Інститут національної пам'яті. URL : <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam>

⁴⁰ Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2023/2024 навчальному році. Лист МОН № 1/12702-23 від 24.08.23 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/89848/

⁴¹ Сухомлинський В.О. Як виховати справжню Людину // Вибрані твори: в 5-ти томах. К : Рад. школа, 1976. Т.2. С. 147–416

⁴² Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5 томах. Київ : Радянська школа, 1976. Т. 1. С. 131

⁴³ Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5 томах. Київ : Радянська школа, 1976. Т. 2. С. 318

і славне минуле Батьківщини, її героїчна історія – все це повинно злитися в образ великої святині – образ Батьківщини.

У філософській літературі патріотизм розглядають із трьох позицій: *онтологічному* – як почуття, погляди, ідеї, що реально існують; *гносеологічному* – як відображення у свідомості людини соціальної дійсності; *ціннісному і праксеологічному* – як ставлення людини до світу через значущість духовних і матеріальних орієнтирів, як духовно перетворююче ставлення до дійсності, що відображає зв'язок свідомості з практичною діяльністю людини, стимулює, зокрема, вчинки щодо захисту вітчизни⁴⁴.

Формування патріотизму постає є одним із основних завдань на уроках предметів і курсів громадянської та історичної освітньої галузі, що передбачає засвоєння й осмислення учнями певних подій і явищ української історії та сьогодення в різні періоди, особливо на переломних етапах.

В умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України патріотизм учнівства формується насамперед на реальних фактах про героїчних людей, які ціною власного життя, власного здоров'я і свободи захищають суверенітет і територіальну цілісність нашої держави.

Помічними для вчителя тут можуть стати підготовлені нами інформаційно-методичні матеріали, присвячені великим і малим українським містам, які стали символом мужності для України, Європи і світу у протистоянні повномасштабній російській агресії. Ці матеріали створювались по мірі розгортання збройної агресія Російської Федерації проти України, коли міста були окуповані, зазнавали руйнувань і згодом під час героїчного опору їх мешканців отримували звання «Місто-герой України» – почесну відзнаку, встановлену Президентом України 06 березня 2022 року для відзначення героїзму та стійкості громадян під час захисту своїх міст. Ці сторінки героїзму мешканців українських міст і містечок є найкращим прикладом патріотизму. За кожною такою сторінкою – історія живих людей, приклади, які можуть стати окремим дослідженням, те, що запам'ятається, вивчатиметься, чим пишатимуться прийдешні покоління українців.

Заняття з використанням означених інформаційно-методичних матеріалів пропонуємо проводити за такими етапи:

1. Вступ учителя: мотиваційна частина, обґрунтування важливості матеріалу.

2. Опрацювання учнями інформаційного тексту: читання фрагментами або самостійно, обговорення за запитаннями.

3. Осмислення прочитаного – обговорення за наданими ілюстративними матеріалами.

В означених матеріалах є:

---

⁴⁴ Александрова О. С., Дзюбань, О. П. *Патріотизм як соціокультурний феномен / Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика: моногр. / Авт. кол.: Александрова О.С., Левітас Ф.Л., Салата О.О., Шепетяк О.М., Матвійчук О.Є., Петрошук Н.Р. та ін. ; [за заг. ред. проф. Левітаса Ф.Л.].* К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. С.7. URI: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/26140>

1) змістовий компонент, що містить: історичний блок, де вміщено коротку інформацію про виникнення і розвиток міста, особливості його заснування, історичну тяглисть сьогодення, зв'язок з основними історичними подіями історії України; економічний блок, де розкрито основні чинники і регіональну специфіку економічного розвитку міста, причини кризових явищ; блок щодо культурної спадщини міста;

2) ілюстративний ряд, що репрезентує: герби, історичні пам'ятники, пам'ятні місця, архітектуру, природу, сакральні пам'ятки міст і містечок України. Відібрані світлини відображають мирний розвиток міст і щасливе життя їх мешканців до початку повномасштабних військових дій;

3) запитання до кожного інформаційного тексту, що побудовані за однією схемою:

✓ Де розташовано місто? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?

✓ Коли виникли перші поселення на цій території?

✓ Як відобразились в історії міста основні події історії України до проголошення незалежності?

✓ Як розвивалось місто?

✓ Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?

✓ За можливості знайди інформацію про місто та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.

У підібраних коротких текстах вміщено інформацію для відповідей на запропоновані запитання. Однак, у матеріалах є також запитання, для відповіді на які учні мають виконати пошукові завдання/провести дослідження. До прикладу, учням пропонується знайти додаткову інформацію про місто, його мешканців в інтернет джерелах. Це завдання учні можуть виконувати під час заняття або підготувати відповідне повідомлення й представити його на занятті. Далі учні порівнюють ілюстративний ряд з тими відомостями, що вони отримали/знайшли. Обговорення за вміщеними ілюстраціями як осмислення прочитаного може відбуватися за запитаннями на кшталт:

✓ Що ви бачите на світлинах?

✓ Які висновки про життя мешканців міста можна зробити на основі світлин?

✓ Чим пам'ятки міста відрізняються/схожі від пам'яток твого/інших міст України?

✓ Які б світлини ти додав/додала? Чому?

Слід зазначити, що виконання таких завдань є важливим методичним засобом розвитку пізнавального інтересу учнів до локальної історії; дослідницьких умінь учнів; їхнього критичного мислення через зіставлення різних джерел інформації, а також підвищення рівня інфомедійної грамотності учнів, що посилює їхню спроможність протистояти дезінформації, маніпуляціям та пропаганді.

4. Рефлексія за запитаннями:

- ✓ Що на занятті було важливим для вас?
- ✓ Які почуття/емоції викликали матеріали?
- ✓ Які висновки ви зробили?

Слід наголосити, що пропоновані матеріали було укладено в першій половині 2022 року, коли серед міст і містечок, про які йдеться, були такі, де велись активні бойові дії, були звільненні, тимчасово окуповані, вже зруйновані. Тому при використанні вчителем цих матеріалів варто додати інформацію коли/чи було звільнено місто, чи підлягає відновленню, фотоматеріали руйнувань/відбудови, розповіді про відомих захисників міста, жертв окупації тощо.

Загалом, підготовлено 21 інформаційно-методичний матеріал про міста і містечка різних регіонів України (автори О. Пометун, Ю. Малієнко, Г. Серова), які розміщені в соціальній мережі Facebook на сторінці «Відділ суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України»⁴⁵ (див. також Додаток 6, де подано інформацію про міста в алфавітному порядку).

Наведемо два приклади таких матеріалів.

Приклад 1. Матеріали про місто Ірпінь.

Розповідь про місто розпочинається зі вступу – емоційного звернення до учнів:

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

До інформаційного тексту запропоновано запитання і завдання, що передбачають активну пізнавальну діяльність учнів.

1. Де розташовано місто Ірпінь? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?
2. Коли виникли перші поселення на цій території?
3. Як відобразились в історії міста основні події історії України до проголошення незалежності?
4. Як розвивалось місто?
5. Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?
6. За можливості знайди інформацію про Ірпінь та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.

Підібрана коротка інформація про місто викладена у хронологічному порядку – історія виникнення, особливості заснування міста, історичні події у зв'язку із загальною історією України. Зазначаються особливості економічного розвитку міста, культурної спадщини.

ІРПІНЬ – місто у передмісті Києва, розташоване серед мішаних лісів на річці Ірпінь. Центр Ірпінської міської громади Бучанського району Київської області.

⁴⁵

<https://www.facebook.com/Відділ-суспільствознавчої-освіти-Інституту-педагогіки-НАПН-України-107552070892087>

Назва міста походить від однойменної назви річки Ірпінь (річка, що пінилася). Археологічні дослідження свідчать про давньоруські поселення VI-III століть до н. е. на цій території.

Із давніх-давен по річці Ірпінь пролягав кордон між володіннями двох сусідніх східнослов'янських племен – полян та древлян, а також природна межа, одна із ліній оборони стародавнього Києва від спустошливих набігів кочових племен.

Під час монгольської навали ці місця були спустошені. Нове заселення почалося влише в XVI столітті.

Місцеве населення брало участь у національній революції 1648–1676 рр., у народному повстанні під проводом Семена Палія.

У 1686–1793 рр. річкою Ірпінь пролягав кордон між московськими та польськими володіннями в Україні. 1793 р., у зв'язку із другим поділом Речі Посполитої, Правобережна Україна, включно Приірпіння, входить до складу Російської імперії.

Початок сучасному місту поклала станція Ірпінь, що виникла у зв'язку з будівництвом у 1898 р. залізниці Київ – Ковель біля залізничного мосту через річку Ірпінь.

Селище Ірпінь забудовувалося без чіткого архітектурного плану. У лісі прорубували просіки. Так виникали вулиці, які називали лініями. Сприятливий клімат, зелені лісові масиви, чисте повітря створили усі передумови для розвитку розгалуженої санаторно-курортної зони. Найстаріші будинку датуються 1903–1905 рр. З 1911 р. почали правити службу в Храмі Святої Трійці – найстарішому храмі Ірпеня.

У 1912 р. в Ірпені з'явився перший кінотеатр. В селищі вже працювали паровий цегельний завод, 5 лісових складів, пекарня, 12 бакалійних крамниць, молочна ферма, аптечний склад.

У лютому 1918 р., коли Українська Центральна Рада поверталася до Києва, в Ірпені відбувалися бої Українських січових стрільців із більшовицькими загонами. У роки Другої світової війни Ірпінь з серпня 1941 р. по листопад 1943 р. перебував під окупацією гітлерівців.

Останніми роками Ірпінь стрімко забудовувався. Висока місцевість, здоровий клімат, близькість річки сприяли створенню в Ірпені лікувально-оздоровчих закладів – санаторіїв, будинків відпочинку, будинків творчості, численних дитячих оздоровчих таборів.

2016 р. місто потрапило до Національного реєстру рекордів України за найбільшу кількість реконструйованих та збудованих парків і скверів з фонтанами і скульптурами (загалом 12), красивих і доглянутих. На перехресті вулиць Лисенка та Мечникова розташована ботанічна пам'ятка - 600-річний Дуб Прадуб. За переказами під цим дубом любили відпочивати Леся Українка, композитор Микола Лисенко, відома артистка Марія Заньковецька, письменники Панас Мирний, Степан Васильченко, Олександр Купрін.

Станом на 1 січня 2021р. чисельність населення Ірпеня становила 69 962 чоловік (для порівняння, у 1910 р. – 3000 чоловік).

Ірпінь крокував у майбутнє...

Бої за Ірпінь розпочалися після вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року. Під час боїв за Київ місто Ірпінь зазнало страшних руйнувань і втрат.

24 березня 2022 року Указом Президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України місту присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

28 березня мер Ірпеня Олександр Маркушин заявив про повне звільнення міста від російських окупантів.

Ірпеню, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

(інформація з відкритих джерел інтернету)

Ілюстративний ряд представлений фотографіями історичних будинків, сучасних архітектурних споруд, природних місць, сакральних пам'яток тощо. Додані світлини Ірпеня після важких боїв за Київ, в ході яких місто зазнало страшних руйнувань.

Приклад 2. Матеріали про місто Херсон.

Як і в попередньому прикладі, розповідь про місто розпочинається зі вступу – емоційного звернення до учнів:

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Далі пропонуються запитання і завдання до поданих матеріалів:

- 1. Де розташовано місто Херсон? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- 2. Коли виникли найдавніші поселення на цій території?*
- 3. Коли засноване місто і у зв'язку з якими подіями? Як це вплинуло на його подальший розвиток?*
- 4. Що називають паланкою? Знайди на історичній карті Інгульську паланку. Території яких областей сучасної України до неї входили?*
- 5. Як відобразились в історії міста основні події історії України?*
- 6. Чому Херсон є важливим центром півдня України?*
- 7. Постав кілька запитань до тексту.*
- 8. Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- 9. За можливості знайди інформацію про Херсон та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

Підібрана коротка інформація про місто викладена у хронологічному порядку – історія виникнення, особливості заснування міста, історичні події у зв'язку із загальною історією України. Зазначаються особливості економічного розвитку міста, культурної спадщини. Ілюстративний ряд представлений фотографіями історичних будинків, сучасних архітектурних споруд, природних місць, сакральних пам'яток, які є візитівкою міста. Зокрема, це сучасний герб міста Херсон, фото будівлі Художнього музею імені О. Шовкуненка, залізничного вокзалу, в'їзної брами Херсонської фортеці синагоги «Хабад», набережної та ін.

Учителі можуть використовувати інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку або позаурочного виховного заходу. У межах опрацювання краєзнавчого змісту можна також запропонувати учням виконання дослідницьких проєктів з використанням медійної історії (наприклад, «Захисники Маріуполя»), фото і відеоматеріалів руйнувань населених пунктів різних регіонів України (Додаток 7), усних свідчень учасників війни Російської Федерації проти України тощо.

Посилення локального контенту (зокрема, і краєзнавчі проєкти), сприятимуть урізноманітненню занять з історії, організації самостійної роботи учнів, розвитку патріотизму, формуванню уявлень про історичний шлях міст і містечок України як частини історії країни в цілому, утвердженню національної і громадянської ідентичності, протидії розгорнутій проти України історичній «гібридній війні» та збройній агресії Російської Федерації⁴⁶.

---

⁴⁶ Серова Г.В. Проєкти учнів з краєзнавства в контексті формування національної ідентичності. Актуальні проблеми сучасної освіти: реалії та перспективи – 2023. Матеріали V (IV) Всеукраїнської конференції студентів та викладачів закладів освіти. Тези доповідей учасників конференції. Том I – Дніпро: ВСП «Маріупольський фаховий коледж ДВНЗ Приазовський технічний університет», 2023. С. 25–26. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735403/>

ДОДАТКИ

Додаток 1.

НАВЧАЛЬНІ ПРОЄКТИ В ІНТЕГРОВАНОМУ КУРСІ «ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО»

5 клас

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЄКТ «ЧИ МОЖУТЬ СІМЕЙНІ СВІТЛИНИ БУТИ ІСТОРИЧНИМ ДЖЕРЕЛОМ»⁴⁷

Об'єднайтесь у групи по 3–5 осіб (залежно від кількості учнів і учениць у класі). Завдання – створити електронний фотоальбом «Моя сім'я – моя спільнота».

Поміркуйте, із яких сторінок/рубрик складатиметься альбом, і запропонуйте членам групи добрати світлини з цієї теми.

Орієнтовними темами сторінок альбому можуть стати:

- 1. Хто ми? Хто є членами спільноти?*
- 2. Як виглядають місця, де мешкали наші родини в минулому і мешкають зараз?*
- 3. Як навчалися та працювали і навчаються та працюють члени нашої родини?*
- 4. Як проводили і проводять зараз дозвілля члени нашої родини?*
- 5. Які хобі, захоплення мають члени нашої родини або мали в минулому?*

Дібравши світлини (до 10–15), попрацюйте з ними як з історичними джерелами, скориставшись інструментом на с. 43 підручника або відповідаючи на запитання:

- 1. Кого зображено на світлині? Хто ці люди і що вони роблять?*
- 2. Коли і де відбувається подія? Чому ви так вважаєте? (Визначте приблизно, у якому столітті та десятилітті зроблено світлину).*
- 3. Із якою метою було зроблено світлину?*
- 4. Якої інформації бракує, аби повністю дати відповіді на ці запитання?*
- 5. Чи є на світлині підпис, інші написи? Чи можуть вони стати у пригоді під час вашого дослідження? Підписи можуть бути і надрукованими або вирізані з газет та зібрані в слова.*
- 6. Які висновки можна зробити? Про що ще ви хотіли б дізнатися?*

Сфотографуйте або відскануйте фотографії для презентації.

Складіть детальний опис кожної з них: де, коли (якщо відомо) зроблено світлину, кого зображено.

Розташуйте підписані фото на сторінці/сторінках альбому своєї проєктної групи у хронологічній послідовності. Якщо йдеться про різні місцевості і території, додайте в альбом географічну карту і позначте на ній місця, із якими пов'язані світлини.

⁴⁷ Пометун О. І., Малієнко Ю. Б., Ремех Т. О. Досліджуємо історію і суспільство. Інтегрований курс. : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2022. С. 70-71.

Поміркуйте, хто доповідатиме і що він/вона говоритиме під час презентації (складіть коротку усну доповідь). Будьте готові допомогти доповідачеві чи доповнити його/її. Під час презентації проєкту іншими групами, ставте запитання, щоб допомогти представити результати їхньої роботи якнайкраще.

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЄКТ

«ЧИ ДОБРЕ ЗНАЄМО ІСТОРІЮ СВОГО КРАЮ, СВОЄЇ ШКОЛИ»⁴⁸

Об'єднайтесь у групи по 3–6 осіб (залежно від кількості учнів і учениць у класі).

Завдання – дослідіть історію вашого села/селища/міста (району, якщо ви мешкаєте у великому місті).

Виберіть тему із запропонованих нижче або сформулюйте власну, виходячи із загальної теми, і виконайте проєкт, пам'ятаючи про 5 «П».

1. Дослідіть назви вулиць свого села/селища/міста/району (не менше 10): як називаються, що означає чи від чого походить назва, коли вулицю так названо і чому.

Якщо ви не знайдете достовірних джерел, висуньте власні припущення щодо назви. Підготуйте презентацію результатів дослідження, додавши власні світлини вулиць. Зафіксуйте та повідомте, якими достовірними джерелами ви користувались.

2. Дізнайтесь більше про історію свого села/селища/міста (району в місті): коли виник(ло/побудовано); якими були перші жителі, скільки людей мешкало у різні роки, скільки зараз, хто ці мешканці; які об'єкти міської/сільської інфраструктури (магазини, поштові відділення, підприємства тощо) і де розташовані; які події історії України (які ви вивчали) вплинули на історію вашого краю і як саме. Не забувайте добирати світлини і посилання на достовірні джерела.

3. Якщо у селі/селищі/місті (районі в місті) є пам'ятники (пам'ятні дошки), дослідіть, пам'ять про кого вшановано, яка історія цієї людини/людей; коли і ким зведений пам'ятник. Сфотографуйте його для презентації. Якщо у вас є музей, відвідайте його і зробіть фото/відео віртуальної екскурсії.

4. Дізнайтесь більше про історію вашої школи: коли побудована, які і скільки приміщень має; скільки учнів навчалось і навчається зараз; хто з вчителів і скільки років працює; що змінилося у школі за останні 5–10 років; чим ваша школа відрізняється від інших тощо.

Зробіть світлини різних приміщень школи і запропонуйте зміни, якщо вони, на вашу думку, необхідні.

5. Дізнайтесь, чи існують мистецькі/літературні твори, присвячені вашому краю: про що вони; коли з'явилися; хто автори і чому вони писали саме про вашу місцевість.

---

⁴⁸ Пометун О. І., Малієнко Ю. Б., Ремех Т. О. Досліджуємо історію і суспільство. Інтегрований курс. : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2022. С.111–113

Підготуйте уривки з цих творів і копії/світлини пам'яток для презентації.

6. Дізнайтесь, чи є у вашому селі/селищі/місті (районі в місті) відомі в Україні люди й підготуйте біографічні довідки/розповіді про кожного/кожну з них (не менше 2 осіб). Не забувайте супроводжувати ваші розповіді фото- і відеоматеріалами.

Визначте, хто із вашої групи доповідатиме і що він/вона говоритиме під час презентації (складіть коротку усну доповідь).

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЄКТ

«ЯК ЗБЕРІГАТИ МІСТА І СЕЛА НАШОЇ БАТЬКІВШИНИ»⁴⁹

Чи важливо зберігати місцевість, де ти живеш? Що можуть діти твого віку зробити для цього? Пропонуємо тобі долучитися не лише до роздумів на цю тему, а й до конкретних дій.

Об'єднайся з однокласниками/однокласницями і допоможи нашій державі стати більш привабливою.

Об'єднайтеся у 3–5 малих груп (залежно від кількості учнів і учениць у класі). Завдання – дослідження сучасного стану пам'яток і цікавинок вашого села/селища/міста (району міста). Узагальнюємо знання й застосовуємо вміння в навчальному проєкті.

Кожна група має обрати тему дослідження і виконати груповий проєкт, не забуваючи про 5 «П».

Зробіть перші кроки для збереження культурної спадщини довкілля свого міста, села, селища. Для цього оберіть один з історичних/природних об'єктів (пам'ятник, вулиця, будинок, парк, ставок тощо) і обґрунтуйте необхідність його збереження у невеличкій статті зі світлинами.

Вирішіть, як донести цю інформацію до мешканців: на сайті школи чи місцевої громади; у соціальних мережах учнів/учениць класу, у виступі на зборах тощо.

Поширте цю інформацію і знайдіть однодумців щодо подальшої діяльності.

Складіть коротку довідку/характеристику свого міста, села, селища. Звертайте увагу не тільки на його природні та історичні об'єкти, а й, приміром, на підприємства, транспорт, освітні та медичні заклади тощо. Вирішіть, як донести цю інформацію до мешканців: на сайті школи чи місцевої громади; у соціальних мережах учнів/учениць класу, у виступі на зборах тощо. Поширте цю інформацію і знайдіть однодумців щодо подальшої діяльності.

Довідайтесь про історичні/природні об'єкти своєї місцевості (пам'ятник, вулиця, будинок, парк, ставок тощо).

---

⁴⁹ Пометун О. І., Малієнко Ю. Б., Ремех Т. О. Досліджуємо історію і суспільство. Інтегрований курс. : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2022. С.140–141

Намалюйте рекламну листівку про місто, село або селище у минулому і сьогодні. Вирішіть, як донести цю інформацію до мешканців: на сайті школи чи місцевої громади; у соціальних мережах учнів/учениць класу, у виступі на зборах тощо. Поширте цю інформацію і знайдіть однодумців щодо подальшої діяльності.

Дізнайтесь про історичні/природні об'єкти своєї місцевості (пам'ятник, вулиця, будинок, парк, ставок тощо), що потребують вашої підтримки: ремонту, фарбування, реставрації тощо. Опишіть пам'ятку і проблеми, що виникли. Не забувайте про яскраві світлини.

Вирішіть, як донести цю інформацію до інших мешканців: на сайті школи чи місцевої громади; у соціальних мережах учнів/учениць класу, у виступі на зборах тощо.

Поширте цю інформацію і знайдіть однодумців щодо подальшої діяльності.

Довідайтесь про історичні/природні об'єкти своєї місцевості (пам'ятник, вулиця, будинок, парк, ставок тощо), які могли привабити туристів. Обговоріть, що необхідно для організації туризму і які туристичні об'єкти можуть стати найбільш привабливими. Спробуйте прорекламувати їх своїм друзям і знайомим та провести екскурсію до цього об'єкту/об'єктів. Опишіть результати своєї діяльності у соціальних мережах.

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЄКТ **«ЯК ЗДІСНИТИ УЯВНУ ПОДОРОЖ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ** **ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК НАШОГО КРАЮ»⁵⁰**

Об'єднайтеся у пари чи кілька малих груп. Домовтеся про те, що саме ви обираєте для вашої уявної подорожі:

- до якого періоду історії України належатимуть пам'ятки: княжі часи, козацька епоха, ХІХ чи ХХ століття.
- з яким сторонами історичного минулого вони пов'язані: із державним життям українського народу, боротьбою із зовнішніми ворогами, історією господарства, розвитком культури, освіти, мистецтва, визначними історичними діячами, історією та культурою різних народів, які населяли Україну.

Подорожуючи, дотримуйтесь такої послідовності дій:

1) Визначте, яке місце ви бажаєте відвідати. Знайдіть його на карті України на форзаці підручника.

2) Оберіть маршрут: з'ясуйте, що ви зможете побачити дорогою, повз які населені пункти будете проїжджати.

3) Знайдіть ресурси, з яких ви можете отримати потрібну інформацію: це можуть бути сайти музеїв, міст чи сіл, окремі сайти, присвячені пам'яткам (приміром, краєзнавчий портал «Україна Інкогніта»).

---

⁵⁰ Пометун О. І., Малієнко Ю. Б., Ремех Т. О. Досліджуємо історію і суспільство. Інтегрований курс. : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2022. С.163–164

4) Намагайтеся дізнатися якомога більше про місце, яке є предметом вашого вивчення.

5) Занотуйте усе нове, що дізналися під час подорожі, а також свої враження від побаченого. За можливості підготуйте зображення цієї пам'ятки.

6) Розкажіть однокласникам/однокласницям про те, що ви дізналися. Для кращого представлення результатів вашої уявної подорожі укладіть сторінку для майбутнього туристичного довідника «Україна історична» або проведіть уявну екскурсію для ваших однокласників і однокласниць, дотримуючись таких правил:

1. Намагайтеся зробити опис пам'ятки зрозумілим. Якщо застосовуєте нові імена, слова, географічні назви тощо, пояснюйте їх.

2. Для більш захопливого і детального опису використовуйте слова і словосполучення: «зверніть увагу ...», «варто побачити і почути ...», «вас зацікавить той факт, що ...», «ліворуч», «праворуч», «в центрі».

3. Показуйте на ілюстрації, фотографії, карті місця, про які розповідаєте.

Додаток 2.

НАВЧАЛЬНІ ПРОЄКТИ В ІНТЕГРОВАНОМУ КУРСІ «ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРІЮ І СУСПІЛЬСТВО»

6 клас (приклади) НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЄКТ «ЛЮДИ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: СТОЯНКИ ТА КУЛЬТУРИ»⁵¹

Предки нинішніх українців оселилися на території, яка вже мала давню історію. Археологи знайшли на українських землях пам'ятки, що відповідають кожному з етапів розвитку первісного суспільства. Запрошуємо вас дослідити це.

Крок 1. Об'єднайтесь у групи по 5–6 осіб та оберіть завдання. Під час підготовки до презентації результатів його виконання дослідіть обрану вами стоянку первісної людини на території України, використовуючи матеріали і знайдені вами відомості в інтернет-джерелах.

Завдання для груп

1. *Стоянка часів палеоліту біля с. Королеве (Закарпаття).*

2. *Стоянка в гроті Киїк-Коба в Криму.*

3. *Мізинська стоянка в Чернігівській області.*

4. *Стоянка Ігрені у Дніпрі.*

5. *Дунайська культура на Волині й Поділлі.*

6. *Оберіть за допомогою інтернет-джерел будь-яку іншу стоянку чи культуру людей первісної доби на території України.*

Крок 2. Підготуйте комп'ютерну презентацію / відео, послідовно відповідаючи на запитання:

⁵¹ Олена Пометун, Тетяна Ремех. Досліджуємо історію і суспільство. Зошит практичних занять та проєктів. 6 клас. Київ. Видавничий дім «Освіта». 2023. С. 6.

1. До якого періоду первісності належить досліджувана стоянка? Які його хронологічні рамки?
2. Якого типу люди (предки людини) перебували тут?
3. У яких природних умовах, на вашу думку, жили мешканці стоянки?
4. Які знаряддя праці і як використовували мешканці стоянки?
5. Про які заняття мешканців стоянки свідчать археологічні знахідки?
6. Який тип житла характерний для мешканців стоянки?
7. Які ще стоянки (4–5) цього періоду ви знайшли на карті?
8. Запишіть здобуту інформацію в таблицю «Первісні стоянки на території України».

Період і час існування	Назва й місце досліджуваної стоянки та інших стоянок	Тип людини	Природні умови	Знаряддя праці й заняття людей	Тип Житла

Крок 3. Презентуйте результати роботи класу. Якщо у вас є сайт класу, школи, розмістіть на ньому презентації та коментарі (усні чи письмові).

Під час презентації іншими групами занотуйте в таблицю результати їхньої роботи.

Крок 4. Обговоріть підсумки вашої роботи і враження від неї у загальному колі.

*Матеріали для груп*⁵².

ПРОЄКТ–ГРА «МАШИНА ЧАСУ» (НАША СПІЛЬНОТА, НАША ГРОМАДА, НАША ДЕРЖАВА)⁵³

Уявіть собі, що у вас з'явилась унікальна можливість за допомогою машини часу надіслати посилку у майбутнє нашим нащадкам, які зможуть відкрити її через 100 років. Для цього вам будуть надані спеціальні капсули (ящики, що потім герметично запакують). Спробуємо визначити, чим би ми хотіли поділитися з нащадками.

Крок 1. Об'єднайтеся у 6 команд (по 4–6 учнів / учениць) та отримайте коробки або торбинки, які слугуватимуть вам як «капсули для нащадків». Команди називатимуться: №№ 1,4 «Наша шкільна спільнота»; №№ 2,5 «Наша громада»; №№ 3,6 «Наша держава».

Крок 2. Кожна з команд має обговорити і зібрати вміст власної капсули відповідно до назви. Цей вміст має розказати мешканцям, які відкриють їх у 2123 році, про те, як тут люди жили 100 років тому: якими були їхні спільнота, громада і держава. У «капсулі часу» важливо показати наші цінності, різноманітність нашого суспільства, ставлення людей одне до одного тощо. У

⁵² Олена Пометун, Тетяна Ремех. Досліджуємо історію і суспільство. Зошит практичних занять та проєктів. 6 клас. Київ. Видавничий дім «Освіта». 2023. С.7–11

⁵³ Олена Пометун, Тетяна Ремех. Досліджуємо історію і суспільство. Зошит практичних занять та проєктів. 6 клас. Київ. Видавничий дім «Освіта». 2023. С. 42

коробки (торбинки) можна класти будь-що (речі чи описи, малюнки речей). Єдине обмеження – це час – виконати завдання слід за 20 хв.

Крок 3. Обміняйтеся капсулами часу з командою, яка має таку ж назву. Тепер кожна команда має уявити себе людьми 2123 року, які отримали посилку. Треба ретельно переглянути вміст капсули, яка потрапила до ваших рук. Будьте готові описати спільноту / громаду / державу та людей, які жили тут 100 років тому з огляду на предмети, які ви виявите в коробці (торбинці). Будьте сміливими й креативними у своїх ідеях! На виконання роботи – 10 хв.

Крок 4. Презентуйте «капсули» від імені «людей майбутнього». Запросіть до слова представника / представницю кожної команди, що є «власницею» коробки (по черзі) для коментування змісту, який вони вкладали в свою «капсулу часу».

Крок 5. Наприкінці обговоріть у загальному колі такі запитання:

- Чи складно було заповнювати «капсулу»? Чому?
- За яким принципом ви обирали предмети, які туди потраплять?
- Які предмети з «капсул» ви вважаєте найважливішими? Чому?
- Чому вміст коробок команд з однаковою назвою вийшов різним?
- Коли ви отримали коробку іншої команди, що вас здивувало чи зацікавило?
- Як пов'язані, на вашу думку, сьогоднішня і майбутня нашої спільноти, нашої громади, нашої держави?

Крок 6. Складіть коротеньке підсумкове резюме.

Крок 7. Оберіть одну з тез і підтримайте її:

- 1) людина живе минулим;
- 2) людина живе сучасним і майбутнім;
- 3) людина живе минулим у сучасному і майбутньому.

Додаток 3.

ВПРАВИ (АКТИВНОСТІ) З НАВЧАННЯ УЧНІВ ГРОМАДЯНСТВА

ЩО РОБИТЬ ЛЮДИНУ ГРОМАДЯНИНОМ

Вправа передбачає застосування методу «2–4–всі разом».

Крок 1. Запропонуйте учням індивідуально визначити 3 риси особистості, які, на їхню думку, визначають людину як громадянина (2–3 хв.).

Крок 2. Об'єднайте учнів у пари й запропонуйте їм узгодити 3 спільні на пару риси особистості, які визначають людину, як громадянина (до 5 хв.)

Крок 3. Об'єднайте пари в четвірки і запропонуйте виконати таке ж завдання (5 хв.). Запросіть представника кожної четвірки презентувати результати роботи, аргументуючи вибір групи. На великому аркуші складіть загальний перелік запропонованих рис (10 хв.).

Крок 4. Проведіть рефлексію активності за такими запитаннями (5 хв.):

- Які почуття, думки викликала у вас вправа?
- Навіщо ми її виконували?
- Чого нас навчила ця вправа?

Я, ГРОМАДА, ДЕРЖАВА

Об'єднайте учнів у шість груп.

Роздайте групам завдання:

протягом 5 хв. визначити:

групи 1–3: які з перерахованих в роздавальному матеріалі функцій є функціями органів держави;

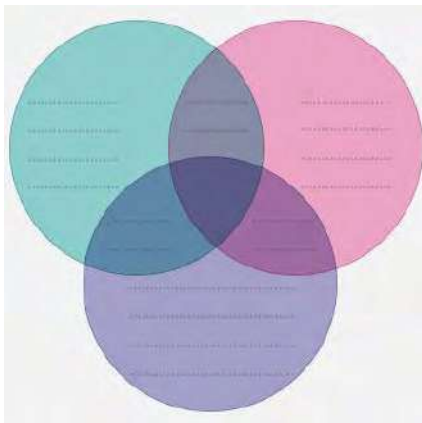
групи 2–5: які з перерахованих в роздавальному матеріалі функцій є функціями громади;

групи 3–6: які з перерахованих в роздавальному матеріалі функцій є функціями громадянина.

Роздавальний матеріал

1. Утримання армії
2. Прибирання снігу на вулицях селища/міста
3. Формування бібліотечних фондів
4. Будівництво доріг
5. Озеленення села/селища/міста
6. Забезпечення публічного порядку
7. Турбота про довкілля
8. Запобігання правопорушенням
9. Забезпечення санітарного стану ринків
10. Ухвалення наказів та розпоряджень
11. Перейменування вулиць
12. Допомога внутрішньо переміщеним особам
13. Піклування про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування
14. Утримання позашкільних установ (дитсадків та ясел)

Запропонуйте учням під час презентації використати «Діаграму Венна»:

- 1) намалюйте на дошці/аркуші паперу діаграму Венна;
- 2) запропонуйте представникам команд виходити до дошки і заповнювати своє коло діаграми Венна, вписуючи вибрані варіанти відповідей (5 хв.)
- 3) зверніть увагу учнів на те, що низку зазначених функцій можна віднести як до компетенції як органів держави, так і до компетенції громади, а також і до відповідальності окремих громадян; за допомогою стрілок на малюнку те, що збіглося.

Зазначте, що в громадянському суспільстві громадяни не лишаються осторонь соціальних справ, а беруть активно участь в їх вирішенні.

Після закінчення вправи проведіть рефлексію активності за такими запитаннями (10 хв.):

- Які почуття, думки викликала у вас вправа?
- Навіщо ми її виконували?
- Чого нас навчила ця вправа?

ВИЗНАЧАЄМО ПРОБЛЕМУ ГРОМАДИ

Крок 1. Об'єднайте учнів у групи. Запропонуйте групам уявити себе представниками умовної громади. Зазначте, що під поняттям «громада» можна розуміти мікрорайон школи, вулицю, шкільну спільноту (учні, батьки, вчителі), селище тощо (15 хв.).

Завдання групам:

- коротко опишіть вашу громаду (місцевість, населений пункт);
- складіть перелік із 3 проблем, які характерні для вашої громади (нагадайте, що проблема – це відсутність або недостатність, погана якість чогось);
- презентуйте назву, місцевість, проблеми (аргументуйте свої думки – чому ця проблема є актуальною).

Крок 2. Запропонуйте групам оцінити та представити на загальне коло кожен із зазначених проблем, відповідаючи на питання:

- Як проявляється ця проблема?
- Кого стосується ця проблема?
- Хто зацікавлений у розв'язанні цієї проблеми і чому?

Крок 3. Запропонуйте групам одну проблему, на подолання якої буде спрямований соціальний проєкт.

Крок 4. Проведіть рефлексію активності за такими запитаннями (10 хв.):

- Які почуття, думки викликала у вас ця справа?
- Що вам сподобалось?
- Що було корисним?

ЧОМУ УКРАЇНІ ПОТРІБЕН ГРОМАДСЬКИЙ АКТИВІЗМ

Крок 1. Запишіть назву справи у формі запитання на дошці/аркуші паперу. Об'єднайте учнів у групи.

Запропонуйте групам протягом 5 хв. дати відповіді на такі запитання:

- Що таке, на вашу думку, громадський активізм?
- Які приклади ви можете навести?

Запропонуйте групам «колом ідей» представити результати роботи.

Крок 2. Коротко (до 5 хв.) поінформуйте учнів про те, що таке громадські/громадянські ініціативи (можна скористатися матеріалом підручника для 6 класу⁵⁴).

Крок 3. Поверніть учнів у групи та запропонуйте таке завдання (10 хв.):

Скориставшись інтернет джерелами, дізнайтеся про громадянські ініціативи у нашому регіоні/нашій громаді. Запишіть 1-2 приклади.

Крок 4. Запросіть представників груп презентувати результати роботи.

Обговоріть з учням ями в загальному колі таке запитання:

- Як за допомогою таких ініціатив громадяни впливають на владу?

Поверніть учнів до запитання-назви справи та вислухайте кілька відповідей.

В якості резюме можете зазначити таке:

---

⁵⁴ Пометун О. І., Ремех Т.О. Досліджуємо історію і суспільство : підруч. інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Т. О. Ремех. К. : Видавничий дім «Освіта», 2023. С. 232-233.

Мабуть, ви часто чуєте про те, що нас оточує купа проблем, а ніхто не хоче їх розв'язувати. Під «ніхто» люди зазвичай мають на увазі уряд, місцевий орган влади, президента .... Її нарікання ці особливо часто звучать зараз – під час дуже складної ситуації в країні.

Дійсно, проблем багато – і економічних, і соціальних. А ще роз'єднання людей, родин і громад, військова агресія й інформаційна війна. Відчуття «великих проблем» почасти викликає безнадію і відчай. Або ж змушує знову повторювати: «від мене/нас нічого не залежить, хай вони щось з цим зроблять...». Але є люди – громадські активісти – які не чекають від «когось» рішень. Вони кажуть інше: «Якщо не я, то хто?». І роблять.

Громадська діяльність передбачає, що людина робить щось важливе і корисне за межами власної домівки, основного місця роботи, школи. Є дуже багато чого навколо нас, що можна зробити, не чекаючи рішень і дозволів влади. Ваша участь теж можлива. Вона добровільна – ніхто не примушує вас до таких дій, однак, проявляючи власну громадянську активність і позицію, ви можете змінити на краще себе і життя навколо себе.

Реальний світ сповнений реальними проблемами, які треба розв'язувати: закони очікують удосконалення; життєві проблеми і питання потребують аналізу і вирішення; складні явища у розвитку держави слід досліджувати; петиції, листи та звернення треба написати. Якщо ви не візьметесь за зміни цього світу, його змінять без вас. А чи буде це той світ, який потрібен вам? Розв'язання проблем суспільства за власної участі завжди приносить задоволення, наповнює життя новим сенсом. Поряд з вивченням і запам'ятовуванням того, що давно вже зробили інші люди, ви можете створити власну історію з подіями, які стосуються вас, та вчинками, які ви зробили. І це дійсно так: коли ви досягли чогось у розв'язанні проблем у своєму найближчому оточенні, своїй територіальній громаді, ви розбудовуєте краще майбутнє всієї держави⁵⁵.

Крок 5. Проведіть рефлексію активності за такими запитаннями (10 хв.):

- *Які почуття, думки викликала у вас ця вправа?*
- *Що вам сподобалось?*
- *Що було корисним?*
- *Навіщо ми виконували цю вправу?*

Додаток 4.

РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЄКТУ: 8 КРОКІВ (матеріали для учнів)⁵⁶

Крок 1. Створення команди

У роботі з виконання проєкту вам дуже потрібна буде підтримка друзів, однодумців, спільників. Тому першим вашим кроком має бути створення команди і розподіл обов'язків.

⁵⁵ Будуймо своє майбутнє: як спланувати та реалізувати учнівський соціальний проєкт. Навчальні матеріали / автор-укладач Олена Пометун. БО «Вчителі за демократію та партнерство». К., 2019. С. 10–11

⁵⁶ Будуймо своє майбутнє: як спланувати та реалізувати учнівський соціальний проєкт. Навчальні матеріали / автор-укладач Олена Пометун. БО «Вчителі за демократію та партнерство». К., 2019. С. 12

Крок 2. Визначення проблеми

Подивіться навколо. Існує безліч сфер життя, які потребують вдосконалення або занедбані. Можливо навколо вас є місця, в яких ви почуваетесь у небезпеці? Місця, погано влаштовані чи обладнані? Громадські простори, непристосовані для людей з інвалідністю? Будинки, що руйнуються, бездомні люди, голодні діти, небезпечний рух на вулицях? Це – гарні цілі для початку роботи.

Крок 3. Вивчення проблеми

Якщо ви обираєте проблему з того, що ви вивчали в школі, ви вже маєте певну інформацію, щоб її використовувати. Але спробуйте інші нові шляхи дослідження. Подумайте, що інші люди відчувають щодо проблеми, якою ви плануєте займатися. Телефонуйте/пишіть електронні листи/повідомлення посадовим особам для отримання інформації, беріть у них інтерв'ю телефоном чи особисто. Читайте новинні стрічки. Шукайте інформацію в Інтернеті.

Крок 4. Визначення мети і завдань проєкту на основі етапів розв'язання обраної проблеми

Продумайте про можливі рішення. Обговоріть й оберіть найоптимальніше. Думайте про те, що ви можете зробити, щоб розв'язати означену проблему. Мозковим штурмом ви всі можете взяти участь у пошуку можливих рішень і визначити мету і завдання проєкту.

Крок 5. Планування діяльності

Сплануйте ті кроки, які ви маєте зробити. Подумайте про результати. Які ви можете отримати на кожному етапі й заходи, які слід для цього здійснити.

Сплануйте вашу діяльність ясно і ґрунтовно з розподілом відповідальності кожного представника команди.

Крок 6. Реалізація плану дій командою

Виконайте ваші плани!

Крок 7. Представлення матеріалів дослідження

Презентація матеріалів дослідження перед широкою аудиторією є неодмінною. Це може бути участь у конкурсі таких проєктів вашого освітнього закладу, міста, району чи області. Представлення проєкту може відбутися також перед учнівським колективом школи, громадськістю вашого села/селища/міста або безпосередньо перед державними чи іншими структурами (робоча нарада представників місцевої влади, сесія народних депутатів тощо). Успішне представлення результатів дослідження на сайті освітнього закладу та в інших інтернет-джерелах і соціальних мережах може стати поштовхом для подальшого розв'язання проблеми.

Крок 8. Оцінка досягнутих результатів

Ваш план спрацював? Вас можна привітати з успіхом?

Чи ви не відчуваєте нічого, крім головного болю? Це час для оцінки вашого проєкту і його результатів.

ЯКІ Є НАШІ ДІЇ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОЄКТІ⁵⁷**(матеріали для учнів)*****Практичні поради та вправи зі створення команди***

У ході реалізації проєкту вам потрібно налагодити ефективну спільну діяльність вашої ініціативної групи, працювати командою. Чим відрізняються поняття «група» і «команда»? В команді обов'язково існує розподіл ролей, обов'язків, функцій. Внесок кожного/кожної в спільну справу є однаково цінним, а досягнення результатів можливе лише за умови узгодженості дій усіх представників команди.

Мозковим штурмом запропонуйте й обговоріть кілька правил для успішної командної роботи та запишіть їх на окремому аркуші. В результаті такої роботи можуть бути сформульовані приблизно такі «правила життя» кожного представника команди.

ПРАВИЛА ЖИТТЯ ПРЕДСТАВНИКА КОМАНДИ ПРОЄКТУ

- Пам'ятай, що ти – частина команди і без тебе команді буде складно
- Будь активним
- Вчасно та ретельно виконуй доручену справу
- Допомагай іншим в разі потреби
- Не тягни «ковдру на себе», пам'ятай, що в першу чергу команда чекає від тебе якісного виконання твоїх обов'язків

Добрі поради

Команда – це не завжди однодумці: різні думки допомагають розглянути проблему з різних боків. Команда потребує різних людей і різних ролей як-от лідери, виконавці, скептики, оптимісти, навіть блокувальники. Різні, а неоднакові представники команди – запорука плідної роботи та успіху.

Часто вам доведеться обговорювати щось, працюючи над якимось завданням в малих групах із 4–5 осіб. Це стимулює роботу командою. Ідеї, вироблені в групі, допомагають представникам команди бути корисним одне одному. Висловлення думок допомагає кожній/кожному відчувати/зважити власні можливості та зміцнити їх. У роботі в малих групах вам допоможуть такі правила роботи.

**ЯК ПОБУДУВАТИ ЕФЕКТИВНЕ ОБГОВОРЕННЯ
В МАЛІЙ ГРУПІ/КОМАНДІ**

Обговорюючи будь-яке питання у малій групі чи команді, варто зразу розподілити ролі:

⁵⁷ Будуймо своє майбутнє: як спланувати та реалізувати учнівський соціальний проєкт. Навчальні матеріали / автор-укладач Олена Пометун. БО «Вчителі за демократію та партнерство». К., 2019. С. 12–24

- Спікер (керівник групи):
  - формулює завдання групи;
  - організовує порядок обговорення, пропонуючи учасникам/цям висловитись по черзі;
  - заохочує групу до обговорення;
  - підводить підсумки роботи;
- Секретар:
  - коротко і розбірливо веде записи результатів роботи;
  - як представник групи висловлює думку групи при підбитті підсумків.
- Посередник:
  - слідкує за часом;
  - заохочує групу до роботи.

Декілька загальних правил колективного обговорення

А. Висловлюйтеся спочатку за бажанням, а потім по черзі.

Б. Дотримуйтеся правил активного слухання: коли хтось говорить, всі слухають і не перебивають. Намагайтеся обговорювати ідеї, а не особистості учнів, які висловили цю ідею.

В. Утримуйтеся від оцінок та образ учасників групи.

Г. Намагайтеся в групі прийти до спільної думки, хоча в деяких випадках в групі може бути особлива думка, і вона має право на існування.

Толерантність людини/людей є найважливішою умовою миру й суспільної злагоди в сім'ї, спільноті, суспільстві. Адже соціальні взаємини постійно змінюються, породжуючи то гармонію, то однобічну перевагу, а то й зіткнення безпосередніх інтересів.

Щоб уникнути конфлікту і продовжувати мирне співіснування, ми мусимо навчитися консенсусу або компромісу. *Консенсус* (від латинського consensus) – загальна згода із суперечливого питання, до якої приходять учасники обговорення; *компроміс* (від латинського compromissum) – згода на підставах взаємних поступок. Як правило, консенсус та компроміс ми шукаємо шляхом *переговорів*.

Коли ви формуєте команду, важливо знати про кожного представника якнайбільше. Дізнайтесь про їхні нові можливості, запитуйте, шукайте.

Добрі поради

Щоб прояснити всі можливості команди, попросіть її представників заповнити опитувальник (нижче), зробивши відповідні позначки. Залежно від проєкту, можна додати відповідно інші запитання до анкети.

ЯК Я МОЖУ БУТИ КОРИСНИМ КОМАНДІ ПІД ЧАС РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТУ

Прізвище та ім'я _____

Творчі здібності

- Малюю
- Граю на музичних інструментах
- Танцюю
- Фотографую
- Знімаю на відео
- Пишу твори
- Маю драматичні здібності

Організаційні здібності

- Організація свят, конкурсів
- Організація зборів
- Вести ділові розмови по телефону
- Робити ділові записи
- Керувати переговорами

Комп'ютерні навички

- Працюю з програмою google-сервісами
- Працюю з програмою Excel
- Працюю з електронною поштою
- Працюю із соціальними мережами
- Вмію сканувати
- Працюю з графічними редакторами

Навички спілкування з людьми різного віку

- з дітьми до 5 років
- з дітьми 5–10 років
- з підлітками 10–15 років
- зі старшими учнями
- з дорослими віком 20–30 років
- зі старшим поколінням

Будь-яка спільна діяльність потребує координації дій, узгодження цілей, обміну думками тощо. Завдяки спілкуванню між людьми формуються їхні почуття та переконання.

У психологічній науці під *спілкуванням* розуміють процес взаємодії між людьми, в якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, умінням і навичками, а також результатами діяльності.

Успішним вважають таке спілкування, за якого вдається досягти очікуваного результату: отримати потрібну інформацію, допомогу, дружню пораду чи підтримку або задоволення від спільно проведеного часу.

Сформулюйте кілька основних правил спілкування, якими ви керуєтеся в своєму житті. Можливо, вони виявляться спільними з тими, що радимо ми. Опрацюйте правила, подані нижче.

ЯК СПІЛКУВАТИСЬ УСПІШНІШЕ

- повноцінне спілкування залежить від обох сторін, що спілкуються;
- для повноцінного спілкування ми маємо об'єднати обидві «мови»: мову слів і мову тіла, обличчя;
- важливим у спілкуванні є як говорити, так і слухати.

ПРАВИЛА АКТИВНОГО СЛУХАННЯ

- Використовуйте мову тіла: сідайте обличчям до того, з ким говорите, нахильтеся вперед, встановіть контакт очима.
- Підтримуйте співрозмовника жестами та звуками заохочення: доброзичливою посмішкою, словами «так-так», «м-м-м...» тощо, хитанням головою.
- Застосовуйте уточнюючі запитання – короткі запитання, що допомагають прояснити ситуацію, уточнити дещо з того, що вже відомо. Їх треба застосовувати обережно: коли людина схвильована або роздратована, слід повністю утриматися від будь-яких питань, а дати їй висловитися.

ЧОГО БАЖАНО УНИКАТИ ПІД ЧАС АКТИВНОГО СЛУХАННЯ

- Перебивати.
- Демонструвати позою або виразом обличчя, що ви не готові зараз слухати.
- Давати поради.
- Змінювати тему розмови або переводити розмову на себе.
- Давати оцінки людині, яка говорить.
- Підганяти того, хто говорить.

КОЛИ ВИ ВИСЛОВЛЮЄТЕ СВОЮ ДУМКУ

- Чітко формулюйте свою точку зору, підбирайте слова, які зрозуміли вам і співрозмовнику.
- Говоріть від себе – «я думаю», «я вважаю», «я відчуваю».
- Будьте конкретними, не говоріть загальних або всім відомих речей/фраз.
- Намагайтеся зацікавити співрозмовника.

У спілкуванні важливо навчитися бути переконливим та знати прийоми, що дають змогу привернути до себе увагу співрозмовників/слухачів та стимулюватимуть інших до критичного, усвідомленого відношення до висловлених ідей. Для цього вам стане у нагоді спеціальна модель побудови переконливої думки, яку називають методом ПРЕС.

ЯК ВИСЛОВИТИСЯ ЗА МЕТОДОМ «ПРЕС»

Щоб бути чіткими й переконливим, ваше висловлювання має будуватись за такою структурою й етапами :

1.Позиція: почніть зі слів «*Я вважаю, що ...*» та висловіть свою думку, проясніть, в чому полягає ваша точка зору.

2.Обґрунтування: починаючи словами «*...тому, що...*», наведіть причину появи цієї думки, тобто поясніть, на чому ґрунтуються докази на підтримку вашої позиції.

3.Приклад: продовжуйте висловлювання словом «*наприклад...*» та наведіть факти, дані, що підтверджують вашу позицію.

4.Висновки: закінчить висловлювання «*Отже (тому), я вважаю...*» і узагальніть свою думку, зробіть висновок про те, що необхідно робити (це своєрідний заклик прийняти вашу позицію).

У ваших виступах, якщо це можливо, використовуйте: думку експертів; статистичні та наукові дані; статті законів України; інші матеріали (речові докази, газетні статті, думки інших учнів, громадян тощо).

Практичні поради та вправи з визначення проблеми

Щоб визначити проблему, розв'язанню якої буде присвячений ваш проєкт, проведіть таку роботу. Об'єднайтесь у кілька груп і методом додавання думок складіть перелік проблем, що характерні для більшості громад (можна скористатися наведеним нижче переліком).

Добрі поради

Варто розрізняти різні проблеми за характером: правові, економічні, культурні, соціальні тощо. Крім того, існують проблеми, розв'язання яких залежить від місцевих зусиль, а є ті, що хоча й існують у вашій місцевості, актуальні для неї, однак потребують загальнодержавних змін чи рішень. Обирайте ту проблему, яка може бути розв'язана на місцевому рівні.

Зразу визначайте:

- 1) хто (які групи, категорії населення) з місцевої громади зацікавлений у розв'язанні проблеми, обраної командою;
- 2) чим розв'язання цієї проблеми буде корисним кожній з цих категорій громадян;
- 3) що може стати на заваді розв'язання проблеми вашою командою

ЯКІ ПРОБЛЕМИ ІСНУЮТЬ У ГРОМАДІ

Екологічні проблеми

- Занедбаний парк
- Сміттєзвалище поблизу житлового району
- Відсутність зеленої зони в селищі/місті
- Засміченість та занедбаність пляжів
- Невиправдане вирубування зелених насаджень.
- Забруднення довкілля місцевими підприємствами

Молодіжні проблеми

- Відсутність клубів за інтересами, місць відпочинку
- Відсутність спортивних майданчиків

- Молодіжне безробіття
- Низька культура поведінки підлітків у місцях відпочинку

Проблеми школи

- Низька якість шкільних обідів
- Бібліотечні фонди не поповнюються
- Брак коштів на ремонт
- Відсутнє підключення до Інтернету

Проблеми прав і свобод громадян

- Заангажованість мас медіа
- Недостатність правової інформації
- Відсутність молодіжних організацій
- Непоінформованість громадяни про способи/шляхи захисту своїх прав

Проблеми села/селища/міста

- Незадовільний санітарний стан місцевого ринку
- Відсутність освітлення вулиць
- Незадовільний розклад руху громадського транспорту
- Багато відходів

Добрі поради

Пам'ятайте, що обрана проблема:

- має бути посильною для вас;
- її розв'язання не може вимагати занадто великих коштів;
- її вирішення принесе конкретний позитивний результат для вас й інших представників вашої територіальної громади.

Визначивши проблему, переформулюйте її як мету вашого проекту. щоб вона була ясною, чіткою і всім зрозумілою. Для цього уявіть, що проект здійснено і ви бачите його результати, зміни, які відбулись. Обговоріть ваше бачення і запишіть його словами.

Вправи з вивчення проблеми

Для успішного розв'язання обраної проблеми громади необхідно добре вивчити її. З обраної проблеми можуть існувати різні джерела інформації, які стануть у пригоді для її вивчення. Краще проводити пошук інформації, працюючи в малих групах, перед якими стоять чіткі та зрозумілі завдання. Пошук інформації та її аналіз не є легкою справою і потребує певних навичок.

Добрі поради

Існують різні джерела інформації для ознайомлення з проблемою. Пам'ятайте, що різноманітність джерел дає можливість порівняти їх та впевнитись у достовірності інформації.

БІБЛІОТЕКИ – для полегшення пошуку можна звернутись по допомогу до працівників бібліотеки. Необхідно чітко пояснити мету візиту та грамотно сформулювати яка саме інформація вас цікавить

РЕДАКЦІЇ ГАЗЕТ ЧИ ЖУРНАЛІВ – лише частина зібраного журналістами матеріалу потрапляє на шпальти друкованих видань. Можливо журналісти зможуть поділитися архівними матеріалами, вкажуть на потрібні вам публікації

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ – можливо серед них є ті, які також переймаються вашою проблемою, чи близькими до неї, та підкажуть шляхи її розв'язання або потрібні джерела інформації

ФАХІВЦІ – необхідно встановити, хто за посадовими обов'язками чи за службовим становищем є фахівцем із вашої проблеми. Саме такі люди можуть дати кваліфіковане пояснення причин виникнення проблеми та підказати шляхи її розв'язання.

ІНТЕРНЕТ – дає можливість відшукати необхідну інформацію по проблемі, а також встановити партнерські відносини з зацікавленими групами, налагодити обмін інформацією та досвідом.

У ході виконання конкретного завдання з вивчення проблеми аналізуйте інформацію, відповідаючи на запитання:

- *Що нового ви дізналися з цієї проблеми?*
- *Про що свідчить здобута інформація?*
- *Як ця інформація допоможе у розв'язанні проблеми?*
- *Як отримана вами інформація співвідноситься з інформацією, зібраною іншими групами?*

Можливо вам буде необхідно використати такі форми роботи: проаналізувати матеріали періодичної преси; скласти анкету для представників громади; провести інтерв'ю фахівцями; знайти інформацію в Інтернеті; написати лист-запит представникам органів місцевої влади.

Існують певні правила роботи з різними джерелами.

ЯК АНАЛІЗУВАТИ МАТЕРІАЛИ ІНТЕРНЕТУ

Різні пошукові сервери здійснюють пошук інформації за одним ключовим словом чи за двома й більше. Від точності та грамотності підбору ключових слів залежить і результат пошуку. Спробуйте декілька варіантів. Пам'ятайте, що як правило пошукові сервери перше слово сприймають як головне. Коли ви знайшли потрібне джерело:

- встановіть, хто є автором матеріалів;
- кому належить видання (чий інтереси представляє);
- виділіть основну думку матеріалу;
- виписіть факти та підтверджуючі їх аргументи;
- зробіть висновок, щодо інформації, її корисності та можливості використання.

ЯК СКЛАСТИ ОПИТУВАЛЬНИК

Щоб отримати за допомогою анкетування достовірні дані, слід дотримуватись деяких правил:

- на початку кожної анкети у двох реченнях опишіть мету, з якою ви проводите це анкетування, хто ви, який проєкт представляєте;
- кількість питань у анкеті має бути мінімальною;
- намагайтесь зробити так, щоб людині, яка відповідає на запитання вашої анкети, треба було якнайменше писати: якщо ви знаєте, якими можуть бути відповіді на запитання, впишіть їх так, щоб достатньо було лише підкреслити потрібну відповідь (такі питання анкети називаються закритими), при цьому закриті запитання можуть містити місце для власної відповіді, якої немає серед перерахованих;
- ставте відкриті питання, які не мають однозначних варіантів відповідей, не мають підказок і не нав'язують певної думки – вони дають більш повну інформацію (але слід пам'ятати, що таких запитань має бути небагато);
- окремо (на початку анкети або в кінці) подайте блок запитань щодо анкетних даних про людину, яка заповнювала анкету (добре продумайте, що саме вас цікавить, не задавайте зайвих запитань);
- запитання анкети мають бути надруковані достатньо великими літерами, щоб було зручно читати анкету;
- наприкінці анкети подякуйте за співпрацю.

Якщо ви маєте на меті отримання інформації від людей, пам'ятайте про необхідність дотримання правил спілкування. Не варто викликати небажання відповідати на ваші запитання некоректною поведінкою.

Будьте готові до того, що не всі люди матимуть бажання відповідати на ваші запитання. Поставтесь з розумінням до тих представників громади, хто не має часу, бажання чи достатньої громадянської активності для участі у розв'язанні соціальних проблем.

ЯК ПРОВЕСТИ ІНТЕРВ'Ю ІЗ ФАХІВЦЕМ

Пам'ятайте про те, що фахівці – це люди, які, як правило, дуже завантажені. Тож часу на спілкування у них не багато.

Готуючись до зустрічі, продумайте запитання, відповіді на які допоможуть вам краще усвідомити проблему та здобути нову інформацію, дізнатися про нові факти стосовно цієї проблеми, а також про реалізовані/заплановані проєкти з її розв'язання.

Запитання мають бути: короткими; зрозумілими; містити одне запитання (не кілька); коректними. Врахуйте, що запитання бувають закритими, відповідь на які може бути односкладною («так»/«ні») й відкритими, що передбачають розгорнуту відповідь (наприклад: «Що ви думаєте з приводу...?», «Чому...?» тощо).

ЯК ОТРИМАТИ ІНФОРМАЦІЮ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Почасти потрібну вам інформацію можна здобути лише в органах місцевого самоврядування. Адже без необхідних даних, цифр, фактів, документів неможливо спланувати дії з реалізації соціального проекту. Тому вам необхідно скористатися своїм правом на інформацію.

Громадяни мають право звернутися, зокрема за необхідною інформацією, до органів державної влади, місцевого самоврядування, організацій і об'єднань громадян, до будь-яких інших установ і організацій (політичних, комерційних тощо), підприємств, мас медіа, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків.

Звернутись за інформацією в державні/недержавні організації та установи можна усно або письмово.

ЯК ЗВЕРНУТИСЬ ЗА ІНФОРМАЦІЄЮ

- Чітко визначте, що саме в цій установі, організації, органі влади тощо вам можуть надати інформацію, що вам потрібна.
- Знайдіть номер телефону або особисто дізнайтесь про години прийому громадян, які встановлено в цій установі, організації, органі влади. Спочатку зверніться до приймальні. Можливо вже там ви отримаєте вичерпну відповідь на всі питання, які вас цікавлять.
- Якщо ви сподіваєтесь на особистий прийом посадової особи, слід заздалегідь записатись. Про це ви можете дізнатись в приймальні установи/органу влади. Нині ведеться й електронний запис.
- Якщо ви вирішили звернутись усно, то пам'ятайте, що усне звернення викладається громадянином і записується посадовою особою на особистому прийомі.
- Письмове звернення можна надіслати поштою (в томці числі електронною) або передати до відповідного органу, установи особисто.
- Колективний лист надасть поважності вашому зверненню, а відправлення його поштою може стати гарантією отримання відповіді.
- Від стилю написання листа-запиту, його зовнішнього вигляду великою мірою залежить успіх справи.

При написанні листа обов'язково

- Напишіть вашу зворотну адресу. Переконайтеся, що вона є як на листі, так і на конверті. Вкажіть номер контактного телефону та електронну пошту. Це допоможе адресату якнайшвидше відповісти вам.
- Використовуйте правильне звернення до посадових осіб. Переконайтеся, що знаєте правильну назву органу та посадової особи. За відсутності такої інформації вживайте загально ввічливі звертання «Шановний пане (Шановна пані)»
- Будьте тактовним та ввічливим до особи, якій пишете листа.

- Пам'ятайте про час: лист має бути конкретним та коротким наскільки це можливо. Скаргу, претензію/прохання формулюйте лаконічно й зрозуміло
- Подякуйте за увагу та допомогу наприкінці листа
- Поставте підпис, укажіть дату

Практичні поради та вправи з визначення мети і завдань проєкту на основі етапів розв'язання обраної проблеми

Систематизація зібраної інформації допоможе вам визначити, з яких кроків/етапів буде складатись ваш проєкт. Намалюйте на прямій лінії пункт А, де ви знаходитесь зараз, і пункт Б, де ви опинитесь (ймовірно) по завершенню проєкту, коли мета його досягнута (проблема розв'язана повністю/частково).

Тепер обговоріть основні кроки від пункту А до пункту Б, які вам потрібно пройти. Наприклад: створити команду, вивчити проблему, знайти ресурси тощо. Таких основних кроків буде 4–5. Вони і будуть *завданнями проєкту*. Кожне із завдань принесене вам конкретний результат, який ви можете оцінити. Наприклад: результатом створення команди буде колектив із 10 учнів 5–7 класів, які готові співпрацювати, захоплені ідеєю проєкту і знають, чим хотіли б займатись (кожен і кожна) в проєкті. Між ними вже розподілені обов'язки і встановлено режим роботи. Кожен з результатів має бути 1) конкретним; 2) вимірюваним (таким, щоб його можна було виміряти (кількість); 3) таким, щоб його можна було досягнути силами вашої команди; 4) актуальним, важливим для проєкту; 5) таким, щоб його можна було досягти у визначений час.

Наступним кроком буде *планування переліку заходів* за проєктом. Для цього знов зверніться до ваших завдань і визначте, які кроки ви маєте здійснити, щоб виконати кожне з них. Ці невеликі і дуже конкретні кроки і будуть вашими заходами. Наприклад, щоб створити команду вам потрібно: 1) поінформувати всіх у школі, кого може зацікавити така робота; 2) зібрати зацікавлених осіб і обговорити, що ви плануєте; 3) провести зустріч команди, де остаточно визначити мету, завдання проєкту і розподілити обов'язки, обрати лідера команди. Отже, перш ніж переходити до планування діяльності, слід спроектувати її (схема 6).

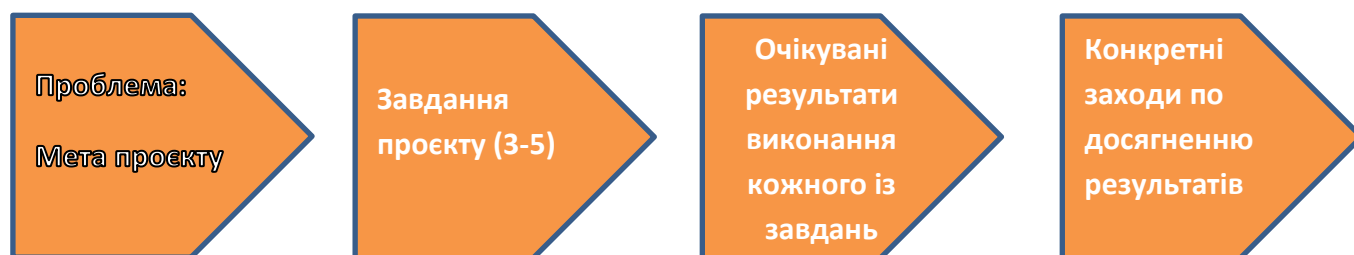

Схема 6.

Останнім етапом проєктування діяльності буде визначення потрібних ресурсів і складання бюджету проєкту. Для будь якого проєкту вам

знадобляться такі ресурси: 1) людські (які люди, скільки і з якими навичками); 2) матеріальні (приміщення, матеріали, обладнання); 3) грошові (що потрібно купити (матеріали, обладнання, поїздки тощо). Склавши перелік ресурсів, ви можете окремо порахувати грошові (фінансові) потреби. Для цього потрібно знайти достовірну інформацію щодо цін на товари та послуги. Ваш бюджет може виглядати так:

№	Стаття витрат	Сума витрат
1.	...	...
2.	...	...
Всього		

Може статися, що після визначення ресурсів вам потрібно буде уточнити план заходів за проектом. Зробіть це до початку планування роботи.

Практичні поради та вправи з планування проектної діяльності

Для успішної діяльності необхідно спланувати роботу. Планування не лише заощаджує час, а й робить діяльність послідовною, зменшує вірогідність помилок та попереджує невдалі рішення. Існують різні види планів: довгострокові, календарні, щоденні.

Довгострокове планування (на 2–3 місяці чи більше) дає можливість вирізнити не лише ступінь важливості тих чи інших заходів, а й побачити їх послідовність, розпланувати час на виконання кожного з них, передбачити час на коригування недоліків.

Приклад довгострокового планування

Завдання,	Заходи	Очікуваний результат	Відповідальні	Строк виконання
1. Створення команди	Оголошення про зустріч	Всі учні поінформовані	....	...

Календарне планування, що здійснюється на основі довгострокового, можна оформити у вигляді плану-сітки. Такий варіант плану допоможе планувати діяльність покроково, привчає до контролю за строками виконання та уможлиблює внесення коректив по ходу діяльності. Він дає змогу швидко вносити корективи: переносити заплановані заходи (стрілкою), виділяти пріоритетні заходи (різнокольоровими маркерами).

Приклад календарного плану-сітки

Пн.	Вт.	Ср.	Чт.	Пт.
1,09	2,09	3,09,02	4,09,02	5,09,02
1.Заходи за проектом	1.Заходи за проектом			

(відповідальний)

Щоденне планування здійснюється як для групи в цілому на спільних засіданнях, так і кожним індивідуально відповідно до поставлених завдань. При щоденному плануванні варто вирізняти невідкладні заходи, першочергові, другорядні чи допоміжні. Для лідера команди в щоденному плануванні потрібно передбачати, які види діяльності відповідно до запланованих заходів можуть бути делеговані членам команди.

Приклад щоденного планування

Час	Вид діяльності	Очікувані результати
9,00-10,30	Зустріч із фахівцем	1. Отримання інформації 2. Підписання угоди 3. Отримання письмових матеріалів

Слід пам'ятати й про розподіл обов'язків між представниками команди та коригування часу, відведеного на кожний вид діяльності. При розподілі доручень варто врахувати побажання представників команди та результати опитування «Як я можу бути корисним команді у ході реалізації проєкту».

Практичні поради і вправи щодо реалізації плану дій командою

Плани не мають лишатися на папері. Ви маєте зробити спробу реалізувати на практиці повністю чи хоча частково свій варіант розв'язання означеної проблеми відповідно до напрацьованого плану дій. Відслідкуйте діяльність тих, кому доручено ту чи ту частину роботи. Для цього періодично на зборах команди заслуховуйте окремих представників про результати зробленого. Проміжні звіти/колективне ведення щоденника допоможе вам не полишати роботу з реалізації проєкту напризволяще. Адже план – не догма, а керівництво до дії. Якщо того вимагають обставини, складений план можна змінити, додавши до нього необхідні дії. Якщо ж ви вирішите залишити все як є, то ж як ви спілкуватиметеся з людьми, які співпрацювали з вами, сподівались на вас? Якщо ви вважаєте, що означена проблема дійсно важлива, продовжуйте шукати шляхи. Пам'ятайте, гора здається дуже високою, коли ви стоїте біля її підніжжя. Не лякайтесь цієї висоти!

Шукайте тих, із ким можна співпрацювати. Створіть коаліцію – групу людей, що будуть працювати разом для тієї ж самої мети. Знайдіть тих, хто підтримає ваше рішення. Залучайте сусідів, запитайте вчителів, представників місцевого самоврядування чи мас медіа, депутатів ради, інших учнів.

Розішліть повідомлення представникам бізнесу і громадських організацій, що працюють у напрямку обраної вами проблеми. Об'єднуйте всіх зацікавлених людей – чим більше людей знатиме про ваші дії та проблему, яку ви намагаєтесь розв'язати, тим більшу підтримку ви отримаєте. Інструментами поінформування громадськості, впливу на громадську думку є: статті та виступи у мас медіа; публічні дебати; прес-конференції; виступи на зборах громади; проведення круглих столів і зустрічей; громадські слухання тощо.

ІНФОРМАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ПРО МІСТА ГЕРОЇВ УКРАЇНИ (методичний кейс)

БЕРДЯНСЬК

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Бердянськ

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ Де розташовано місто Бердянськ? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?
- ✓ Коли виникли найдавніші поселення на цій території?
- ✓ Коли засноване місто і у зв'язку з якими подіями? Як це вплинуло на його подальший розвиток?
- ✓ Чому Бердянськ є важливим центром Приазов'я?
- ✓ Постав кілька запитань до тексту.
- ✓ Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?
- ✓ За можливості знайди інформацію про Бердянськ та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.

БЕРДЯНСЬК – місто в Україні, центр Бердянської міської громади і Бердянського району. Розташоване на півдні Запорізької області, на північному узбережжі Азовського моря.

За археологічними свідченнями, територія сучасного Бердянська була заселена в давнину. На околицях сучасного міста виявлені залишки поселень III тисячоліття до н. е. Найбільш ранні письмові відомості про цю місцевість датуються V ст. до н. е. Територія сучасного Північного Приазов'я описана античними істориками і географами Страбоном, Плінієм Старшим і Геродотом. У різний час ця територія мала назви: Агрія («надлишкова», «багата»), Дике поле, Берди («багата»). У VI ст. до н. е. на ці землі прийшли племена скіфів, про що свідчать курганні поховання скіфських царів, найвизначнішим з яких є поховання скіфського царя Атея.

У середині XVI ст. перші поселенці – запорозькі козаки – заснували на місці майбутнього міста форпост та поселення Запорозької Січі. Вони займалися військовою справою, землеробством, рибальством, скотарством, бджільництвом.

Поселення мало назву Новоногайськ (від ногайців⁵⁸, що жили тут на той час), згодом – Берди. Потім отримало сучасне найменування Бердянськ (від ногайського *берди* – «даний богом», «багатий»). З 17 липня 1939 до 26 червня 1958 року місто мало назву Осипенко на честь радянської льотчиці Поліни Осипенко.

У 1827 році на березі Бердянської затоки розпочалося будівництво пристані. Саме цей рік і вважається роком заснування Бердянська. Біля відкритого у 1830 р. порту почало швидко розростатися селище. Для збільшення безпеки судноплавства, 1838 р. побудовано Нижній Бердянський маяк. 1841 р. порту були надані права і привілеї міста та офіційно закріплено назву Бердянськ.

Місто розвивалося і росло. У середмісті зводилися особняки знаті, купців, священників, службові приміщення. У 1864-1865 роках з'явився телеграф. Для захисту суден у порту від штормів 1868 року був побудований хвилеріз. Ця споруда з каменя довжиною 640 метрів з двома портовими вогнями на кінцях – покажчиками проходу в гавань, розташована на відстані 859 метрів від берега, і понині вірно служить портовикам.

У другій половині ХІХ ст. інтенсивно розвивається промисловість та ремесла. Тут працювали 15 заводів із виробництва цегли, свічковий та пивоварний заводи, канатно-шпагатна, ковбасна та макаронна фабрики, 6 парових млинів, 15 підприємств з переробки риби, 200 зернових складів та 70 лавок купців. Бердянськ отримав залізничне сполучення зі станцією Чаплине. Одне за одним виникають в Бердянську торгові консульства Греції, Англії, Італії, Іспанії, Австро-Угорщини, Франції, Данії та інших держав.

1902 р. почалася телефонізація міста. Побудована франко-бельгійським акціонерним товариством електростанція забезпечувала електроенергією будинки в центральній частині міста. 1917 р. акціонерне товариство «Матіас» почало будувати в Бердянську аеропланний завод. Щорічне відвідування суднами морського порту склало 350–360 суден.

У грудні 1917 р. місто зайняли більшовики, проти яких у квітні 1918 р. вибухнуло повстання. Протягом наступних трьох років місто перебувало послідовно під владою Центральної Ради, гетьмана, більшовиків, денікінського уряду та знову більшовиків.

Під час організованого радянською владою Голодомору 1932-1933 років померло щонайменше 1770 жителів міста.

1924 р. Первомайський завод (колишній Грієвза) почав випускати сільськогосподарські машини. 1937 р. вступила в дію міська електростанція. Крекінг-завод видав свою першу продукцію – автомобільний бензин і мазут.

Під час Другої світової війни Бердянськ зазнав окупації військами нацистської Німеччини з 7 жовтня 1941 р. по 17 вересня 1943 р. (ця дата відзначається з 1996 р. як День міста). На каторжні роботи до Німеччини було

---

⁵⁸ Ногайці – тюркський народ на Північному Кавказі, що сформувався у Ногайській орді. В Україні за даними перепису 2001 року мешкає 385 ногайців.

вивезено 11 500 мешканців міста, закатовано і розстріляно понад 6 тис. городян.

У післявоєнні роки Бердянськ відновлюється швидкими темпами. Згодом він стає столицею Азовських оздоровниць та важливим промисловим центром у Приазов'ї. У місті розташовано близько 20 підприємств різних галузей: металообробки, харчової та нафтохімічної промисловостей, машинобудування. Найбільшими серед них є: ПАТ «АЗМОЛ», ПрАТ «Азовкабель», ТзОВ «Азовгідромаш», ДП «Бердянський завод сільгосптехніки», ПАТ «Бердянські жниварки», ПАТ «Бердянський хлібокомбінат» та ін.

Найважливіше значення у житті міста і всього регіону і сьогодні відіграє морський порт, через який, зокрема, здійснюються великі перевезення сільськогосподарської і металургійної продукції.

Бердянськ нині – це грязьовий і кліматичний курорт. У 2005 р. місто здобуло статус курорту державного значення. Лимани й солоні озера, розташовані біля гирла річки Берда на початку Бердянської коси, містять унікальні цілющі грязі та мінеральні джерела. 2006 р. з'явився аквапарк «Мис доброї надії», який вважається одним з найбільших аквапарків в Україні.

Колекція картин Бердянського художнього музею – особлива культурна гордість бердянців. Цікаві експонати з давніх часів – до наших днів представлені у Бердянському краєзнавчому музеї. Він відкрився у 1929 р. та нараховує сьогодні більше 60 тис. музейних експонатів. Одна з найдавніших споруд міста це 23-метровий Бердянський маяк, який і сьогодні слугує тим, хто в морі. Його восьмикутна башта з червоною смугою посередині була зведена ще в 1837 році. У 1883 р. він став одним з перших електричних маяків тодішньої Росії.

Станом на 01.01.2020 населення міста становило 109 187 тис. осіб. Під час російського вторгнення в Україну 2022 року війська країни-агресора увійшли в Бердянськ 27 лютого 2022 року. В перший день окупації, коли російські солдати захопили будівлю виконкому, бердянці вийшли на акцію протесту. Мешканці міста і сьогодні чинять опір окупантам.

Бердянську, ти – Україна!

БОРОДЯНКА

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки живі ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям. Ми пам'ятаємо про кожний будинок і кожен вулицю, зруйновану в наших містах рашистськими варварами! Ми пам'ятаємо, якими прекрасними вони були до війни!

Продовжуємо віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Бородянку

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано селище Бородянка? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Коли тут виникло перше поселення? Коли вперше згадується Бородянка?*
- ✓ *Що таке полковий устрій, коли і де він виник? У чому, на вашу думку, були особливості сотенного містечка?*
- ✓ *Як відобразились в історії міста основні події історії України до проголошення незалежності?*
- ✓ *Як розвивалось господарство міста?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Бородянку та її жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

БОРОДЯНКА – селище міського типу, розташоване на лівому березі річки Здвиж, відстань до однойменної залізничної станції – 3 км, до Києва – 55 км. Нині центр територіальної громади. Назва Бородянка вперше згадується у грамоті польського короля від 1509 року.

Відомо, що в часи Русі-України на місці теперішнього селища існувало поселення під назвою Козятичі, яке було знищено 1240 року монголами. Згодом поселення відродилось.

Населення Бородянки брало активну участь у Національно-визвольній війні українського народу 1648-1657 років. Коли було запроваджено полковий устрій, Бородянка ввійшла до Макарівської сотні Київського полку.

У період Коліївщини бородянські надвірні козаки приєдналися до ватажка гайдамацьких загонів Івана Бондаренка.

Із Бородянкою пов'язаний епізод Січневого повстання 1863 р. на Правобережній Україні. Озброєні загоони учасників польського повстання проти Російської імперії, вступили біля містечка у бій з царськими військами, але зазнали поразки.

За свідченнями українського краєзнавця Лаврентія Похилевича, станом на 1863 рік у Бородянці, яка вже була містечком, налічувалось православних 1400, римських католиків 9, євреїв 284, працювала невелика полотняна фабрика та шкіряний завод.

Із другої половини XIX століття Бородянка – центр Бородянської волості. За даними 1886 року, тут мешкало 1599 осіб, було 219 дворів, православна церква, католицька каплиця, єврейська синагога, молитовний будинок, 8 постійних будинків, 5 лавок, 2 водяних та вітряний млин. Недалеко розташовувались дігтярний та смоляний заводи.

На початку XX століття у Бородянці нараховувалось 469 дворів з населенням 2850 осіб, була земська лікарня на 15 ліжок, земська поштова станція, однокласна парафіяльна школа, сільська аптека, сільський Банк, позико-ощадне товариство, 16 магазинів та лавок, щомісяця проводилися одноденні ярмарки. Розширення економічних зв'язків Бородянки з промисловими центрами країни зумовили появу невеликих підприємств, що переробляли сільськогосподарську продукцію.

1943 р. перебувала під окупацією гітлерівців. На фронтах війни воювало 795 жителів Бородянки, 240 з них загинуло. Із Бородянки було відправлено на роботу в Німеччину 53 особи. Місто зазнало руйнувань.

Відбудова розпочалася одразу після звільнення. Великого імпульсу розвиток селища набуває у 70 ті роки з будівництвом філіалу Київського заводу «Червоний екскаватор». Це сприяло житловому будівництву та розвитку інфраструктури.

У 1986 році внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС селище, як і весь Бородянський район, віднесене до зони посиленого радіоекологічного контролю, жителі мають статус потерпілих 4 категорії.

Станом на 2001 рік у Бородянці проживало 12564 особи. Останніми роками вона перетворилась на компактне, затишне, європейське з українським

колеритом містечко. З-поміж іншого селище було популярним для навчань парашутному спорту та планеризму.

Бої за Бородянку розпочалися після вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року. А її звільнення від рашистів відбулося 31 березня – 1 квітня.

Бородянку, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

БУЧА

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам розпочати віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Бучу

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ Де розташоване місто Буча? Знайдіть його на карті України.
- ✓ Коли засноване? Що сприяло його розбудові?
- ✓ Розкажіть про мистецький спадок видатних діячів Бучі.
- ✓ Постав кілька запитань до тексту.
- ✓ Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?
- ✓ За можливості знайдіть інформацію про Бучу та жителів в різних джерелах. Поділіться нею з однокласниками та викладіть на цій сторінці ФБ.

БУЧА – адміністративний центр Бучанської міської територіальної громади Київської області. Курортна місцевість у соснових лісах, розташована за 25 км на захід від Києва.

Місто лежить між невеликими річками Бучею та Рокачем – лівими притоками річки Ірпінь.

Назва міста, на думку краєзнавців, походить від назви однойменної річки Буча, яка в давнину, за переказами, здійслювала бучу (буча - корінна вода, яка піднімається в річці під час звільнення від криги).

Вперше в письмових джерелах назва місцевості «Буча» згадується в 1630 році щодо села Яблунька.

1868 року неподалік від села Яблунька побудований цегельний завод - свого часу найбільше підприємством цього краю. Цеглу виробляли дуже високої якості з особистим клеймом «Яблунька», яка була відома не тільки в Україні, а й за кордоном.

Під час будівництва Києво-Ковельської залізниці в 1898 році селище Буча швидко розбудується. Через станцію Буча за добу проходило до 12 пар пасажирських поїздів. Завдяки мальовничій місцевості, мішаному лісу, де переважала сосна, чистому повітрю, відсутності туманів та проточному ставку для купання Буча стає привабливою дачною місцевістю, де відпочивати столичні містяни та інтелігенція.

У ході Української революції територія Бучі стала частиною проголошеної III Універсалом Української Народної Республіки у складі адміністративно-територіальної одиниці Київ. У ході Першої радянсько-української війни опиняється під контролем більшовиків, але згодом було деокуповане українською владою в ході контрнаступу.

З утворенням Української Держави на чолі з Павлом Скоропадським стає частиною Київської губернії. У ході Другої радянсько-української війни остаточно опиняється під контролем більшовиків.

27 лютого 1932 року, за новим адміністративно-територіальним поділом, Буча увійшла до Київської області. У 1938 році отримує статус селища міського типу.

У роки Другої світової війни, під час підготовки до визволення Києва від німецьких військ, у грудні 1943 року у Бучі розташувався командний пункт Першого Українського фронту на чолі з генералом армії М. Ватутіним.

У 1950-х роках в Бучі активно розвивається економіка та соціальна сфера: так, станом на початок 1951 р. там діяли великі механізовані торфорозробки, лісопильний завод, скляний завод, крохмало-паточний завод, середня школа, «Зелений театр» на 500 місць та кінотеатр. У 1969 році чисельність населення склала 17 000 мешканців.

У Бучі провели частину життя, працювали і відпочивали такі відомі українські діячі: мовознавець, поліглот Андрій Білецький, художник, засновник Київської школи живопису Микола Мурашко, письменник Михайло Булгаков, композитор Левко Ревуцький. У різні часи до Бучі приїздили Марія Заньковецька та Максим Рильський, Володимир Сосюра, Ігор Шамо та інші. Борис Патон, науковець у галузі зварювальних процесів, металургії і технології металів, Президент НАН України (1962–2020) – почесний громадянин Бучі.

Статус міста Буча отримала з 1 січня 2007 року. Населення Бучі в 2010 році становило близько 35 000 осіб.

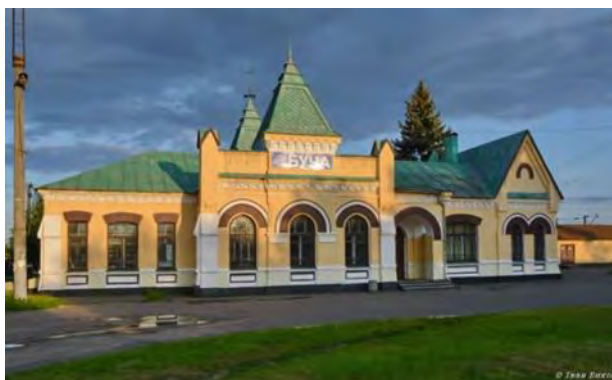
2011 року на площі 42 га у Бучі був створений міський парк з неповторним за красою ландшафтом, міні-зоопарком, дитячим майданчиками, затишними кафе – один з найкращих в Україні.

Але головною окрасою Бучі є його жителі, які вірять що розстріляне місто відродиться з попелу, ніби міфічний фенікс – символ безсмертя і вічного оновлення.

27–28 лютого 2022 р. відбувся перший бій за місто. Місто перебувало в окупації 28 днів. 31 березня 2023 року місто було звільнено від російських окупантів. У місті були виявлені ознаки воєнних злочинів Російської Федерації, зокрема масових убивств та страт цивільного населення.

24 березня 2022 р. Указом Президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України, місту Буча присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

Буча! Сьогодні ти символ мужності для всієї України та світу!

ВОЛНОВАХА

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам здійснювати віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Волноваху

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташована Волноваха? Знайдіть її на карті України.*
- ✓ *Яку археологічну, хронологічну й топонімічну інформацію можна знайти у наведених матеріалах?*
- ✓ *Розгляньте герб міста, поміркуйте, чому саме такі символи використали для нього.*
- ✓ *За можливості знайдіть інформацію про Волноваху та її жителів в різних джерелах. Поділіться нею з однокласниками та викладіть на цій сторінці ФБ.*

ВОЛНОВАХА – українське місто, районний центр, розташований на півдні Донецької області. Неподалік від Волновахи знаходиться пагорб Могила-Гончариха – одна з найвищих точок Приазовської височини. Відома Волноваха й рукотворним Великоанадольським лісом, який має загальнодержавне значення.

Археологічні розкопки доводять, що територія Волновахи була заселена вже в епоху бронзи. Знайдена кам'яна статуя (баба) свідчить про перебування на цій місцевості кочівників.

Власне історія Волновахи почалась у 1881 році. Поселення, засноване як залізнична станція, отримало назву від річки Мокра Волноваха.

На межі XIX–XX ст. станція стала вузловою, тут було споруджено вокзал і паровозне депо, залізничні колії зв'язали Волноваху з Юзівкою (нині Донецьк), Маріуполем та ін. У Волновасі працювала школа з підготовки майстрів для будівництва залізниць.

З початком Української революції за Волноваху конкурувала низка політичних сил. З проголошенням Української Народної Республіки стала її частиною. Пізніше, в часи Першої радянсько-української війни контроль над населеним пунктом переходить до союзних з більшовиками загонів анархіста Нестора Махна, Вільної території. У жовтні 1919 року на підступах до Волновахи йшли запеклі бої між частинами Збройних сил Півдня Росії і махновцями. 1920 року місто остаточно опинилося під радянською владою.

У радянській період (1920–1991) Волноваха розвивалась як великий залізничний вузол.

Статус міста Волноваха отримала в 1938 р.

Під час Другої світової війни Волноваха опинилося під німецькою окупацією. У повоєнні роки місто стало значним центром харчової промисловості і будівельної індустрії.

Волноваха – поліетнічне місто. За даними перепису 2001 року населення міста становило 24373 особи, із них 42,45 % зазначили рідною мову українську, 56,3 % – російську, 0,38 % – грецьку, 0,32 % – вірменську, 0,11 % – білоруську, 0,01 % – болгарську, циганську та німецьку, а також молдовську, польську та словацьку мови.

У період проведення Антитерористичної операції на сході України (АТО) захисники Волновахи мужньо боронили територіальну цілісність нашої держави.

06 березня 2022 р. Указом Президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України, місту Волноваха присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

Волновахо! Сьогодні ти символ мужності для всієї України та світу!

ГОСТОМЕЛЬ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки живі ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям. Ми пам'ятаємо про кожний будинок і кожну вулицю, зруйновану в наших містах рашистськими варварами! Ми пам'ятаємо, якими прекрасними вони були ще місяць тому!

Продовжуємо віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Гостомель.

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Гостомель? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Коли вперше згадується Гостомель? У чому була причина виникнення тут укріпленого поселення?*
- ✓ *Як відобразилось на розвитку містечка надання Магдебурзького права?*
- ✓ *Що таке сотенне містечко? У чому, на вашу думку, були особливості таких поселень?*
- ✓ *Як відобразились в історії міста основні події історії України до проголошення незалежності?*
- ✓ *Як розвивалось господарство міста?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Гостомель та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

ГОСТОМЕЛЬ – селище міського типу в Бучанському районі Київської області України, розташоване на вершині трикутника, утвореного річками Ірпінь та Буча, на рівнинній поверхні. Знаходиться на р. Ірпінь (притока Дніпра), за 8 км від залізничної станції Буча та за 12 км від Києва.

За археологічними знахідками, перші поселення у цій місцевості датуються XV–XI ст. до н. е. Згодом по Ірпеню, нині тихій та спокійній річечці, пролягав кордон між володіннями двох східнослов'янських племен – полян та древлян.

Перша згадка про селище Гостомель у кількох грамотах польського короля датується кінцем XV ст. За легендою назва міста походить від імені Гост. Так звали ватажка тих, хто боронив ці землі у давні часи. За іншою версією Гостомель було розташовано на землях князя Гостома. Від прізвища власника земель поселення і дістало назву «Гостомль».

На початку XVII ст. Гостомель виростає з села в містечко. 1614 р. польський король Сігізмунд III надав «містечку Гостомлю» магдебурзьке право⁵⁹, що звільняло його від управління й суду феодалів та дозволяло проводити два ярмарки щороку. Упродовж 400 років у центрі Гостомеля збирався великий базар, а на свята Покрови (14 жовтня) і Дмитра (8 листопада) відбувалися величезні ярмарки. Міщани звільнялися від усіх повинностей на користь феодала. Із загальнодержавних повинностей головною була військова.

Під час Національно-визвольної війни Богдана Хмельницького Гостомель стає козацьким сотенним містечком. Гостомельська сотня (сотник Ярмула Басаренко) входить до Київського полку. 1654 Гостомель був захоплений Московією.

Наприкінці XVII ст. Гостомель належав до володінь козацького полковника Семена Палія, який неодноразово відвідував його з козаками. За його наказом було нарощено земляні вали й поглиблено рови замку. У Гостомельському замку було споруджено церкву, архітектура котрої з того часу зазнала багато змін.

Після підписання у 1689 р. «Вічного миру» Лівобережна Україна перейшла під владу Москви, а Правобережна лишалася під владою Польщі. Річка Ірпінь стала межею між землями. В Гостомелі розташувалася митниця, а за мостом в Мостиці – пропускний форпост.

Після багатьох воєн Гостомель став селом, де XVII ст. нараховувалося 52 будинки. У XIX ст. Гостомель перетворюється на центр волості та активно розвивається. На початку XX ст. у Гостомелі побудовано склозавод, шкіряний завод, винокурню з кам'яною крамницею, пивоварню та цукровий завод. Близькість Гостомеля до Києва сприяла його економічному розвитку та торгівлі. Жителі займалися переважно хліборобством, кустарними ремеслами, торгівлею. У єврейському містечку (центр Гостомеля) була синагога, базарні ряди, стояли атракціони, проводилися ярмарки, на яких збиралися селяни з сусідніх сіл.

Гостомель був свідком багатьох історичних подій, пов'язаних з минулим нашої країни. Селяни Гостомеля брали участь в Українській революції 1917-1921 рр. Найвідомішим із гостомельців, які боролися за незалежність України, був отаман Орлик (Федір Петрович Артеменко). За часів Голодомору 1932–33 рр. померло близько 40 % жителів селища. Під час Другої світової війни місто було окуповано нацистами (19 серпня 1941 р. до 6 листопада 1943 р.) і зазнало

---

⁵⁹ Магдебурзьке право (за назвою м. Магдебург (Німеччина, XIII ст.), яке звільнилося з-під влади феодалів. На цих підставах виник окремий закон, дозволив звільнитись та самоврядуватись й іншим містам.

руйнувань. 115 юнаків та дівчат було вивезено на каторжні роботи до Німеччини.

Від 1938 р. Гостомель – селище міського типу. З цим краєм пов’язано життя видатних діячів: митрополита Петра Могили, композитора Миколи Лисенка, польського письменника і етнографа Антоні Марцинківського, лікаря армії Наполеона Домініка де ля Фліза – автора альбомів з кольоровими малюнками і описом десятків населених пунктів Київської губернії та ін.

На території селища за часів незалежності розвивались потужні підприємства, які добре знають не тільки в Україні, а й у всьому світі. Це зокрема, державне підприємство «Антонов» (близько 1320 працівників) і ВАТ «Гостомельський склозавод» (близько 800 працівників). Тут за 25 км від Києва розташований міжнародний аеропорт «Гостомель» – база льотних випробувань АНТК ім. Антонова.

Станом на 2020 рік населення Гостомеля становило 16 945 осіб.

Із 24 лютого 2022 року місто чинить героїчний опір російській агресії. 6 березня 2022 року Указом Президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України, місту присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

Гостомелю, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

ЗАПОРІЖЖЯ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Запоріжжя

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Запоріжжя? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону тобі відомі?*
- ✓ *Яку інформацію про минуле Запоріжжя можна отримати з археологічних і топонімічних джерел?*
- ✓ *Які періоди в історії міста ти можеш виокремити?*
- ✓ *Коли почався інтенсивний розвиток Запоріжжя? З чим це пов'язано?*
- ✓ *Склади словничок «Козацьке минуле Запоріжжя».*
- ✓ *Постав кілька запитань до тексту.*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Запоріжжя та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

ЗАПОРІЖЖЯ (до 1921 року – Олександрівськ) місто в Україні, адміністративний центр Запорізької області. За кількістю населення – шосте місто держави. Розташоване на обох берегах нижньої течії Дніпра, де русло річки поділене о. Хортиця.

Територія, на якій розташоване сучасне Запоріжжя, була місцем проживання людей ще в глибоку давнину. Про це свідчать численні археологічні знахідки доби палеоліту та неоліту, поховання та поселення часів бронзи.

Протягом багатьох століть через цю територію проходили різні народи, тут схрещувалися різні культури. У Придніпровських степах збереглося багато історичних пам'яток, які залишили кіммерійці, скіфи і сармати, готи і гуни, авари, хазари, половці, печеніги, слов'яни.

Землі сучасного Запоріжжя заселялись і в часи Русі-України (IX–XIII). Слов'янські торгові каравани часто зупинялися тут після переходу через дніпрові пороги. Неодноразово о. Хортиця ставав форпостом героїчної боротьби слов'ян проти грабіжників. У XI–XII ст. тут перебували половці, про що свідчать кам'яні баби, які збереглися на території міста. 1103 р. київські князі збирали на о. Хортиці і поблизу неї озброєні дружини, щоб вирушити на половців.

Звідси ж руські дружини виступали і на битву з татарами, що відбулась 1223 року на річці Калці. Внаслідок західного походу 1236–1241 рр., очолюваного ханом Батиєм, територія Запоріжжя потрапила під контроль монголів, і майже два століття входила до складу Золотої Орди.

Історичні джерела слов'янської епохи стали важливими для встановлення дати заснування міста. 27 червня 2014 року, згідно з рішеннями Запорізької міської ради роком заснування міста вважається 952 рік на підставі трактату візантійського імператора Костянтина VII Порфієродного «Про управління імперією», як першої писемної згадки про існування городища на обох берегах Дніпра і острів Хортиця.

Протягом XV–XVIII ст. на землях за порогами Дніпра повновладними господарями були козаки. Їх вабили багаті на рибу й дичину місця понад Дніпровими порогами від гирла річки Самари, тобто від сучасного міста Дніпро, до Хортиці, в межах міста Запоріжжя і Великого Лугу – низинних берегів Дніпра нижче порогів. Ось чому українських козаків називали запорозькими. За порогами утворилася Запорозька Січ – головна військова база козаків, своєрідна столиця запорозьких земель. Першою відомою Січчю традиційно вважаються укріплення, зведені 1556 р. на о. Мала Хортиця українським князем Дмитром Вишневецьким. Водночас більшість вітчизняних істориків вважає, що наявні археологічні та писемні джерела не підтверджують існування Хортицької Січі.

Історія Хортиці тісно пов'язана з гетьманами Петром Конашевичем-Сагайдачним і Богданом Хмельницьким, кошовим отаманом Іваном Сіркою та ін. Важливу роль в історії міста відіграла Олександрівська фортеця (будівництво 1770–1775) Дніпровської укріпленої лінії, що простягалася між річками Дніпром і Бердою. Такі фортифікаційні споруди були необхідні царській владі для забезпечення оборони своїх нових південних кордонів на українських землях від нападів татарських військ з Криму і Приазов'я. Військові разом зі своїми сім'ями були першими мешканцями поселення біля фортеці.

Від 1770 р. у фортеці знаходилися інженерна команда, прикордонний батальйон, діяли лазарет, шпиталі, працювали аптека, згодом – митниця і поштова дистанція. З 1785 р. справами міста керувала Ратуша – перша міська установа. На чолі стояв бургомістр, якого міські жителі спочатку називали його «городовий отаман».

1797–1798 рр. Дніпровська лінія укріплень та Олександрівська фортеця були ліквідовані, але саме поселення отримало поштовх для подальшого розвитку за рахунок військової власності, яка була передана місцевій владі.

5 червня 1806 р. імператорським указом Олександрівськ отримав статус повітового міста Катеринославської губернії. У 1811 р. Олександрівську було пожалувано герб.

У першій половині XIX ст. розвиток міста відбувався повільно. Не виправдалися надії на те, що Олександрівськ зможе перетворитися, завдяки

своєму розташуванню нижче дніпрових порогів, на центр торгівлі хлібом і сіллю.

Переміщення наприкінці XIX ст. центру важкої промисловості з Уралу до Донецько-Криворізького басейну сприяло економічному розвитку міста. Степове сільське господарство мало потребу у великій кількості машин для обробітку землі. Головними галузями промисловості стали сільськогосподарське машинобудування та ливарне виробництво. В 1911 р. до складу міста включили менонітську колонію Шенвізе, де було сконцентровано заводи з виробництва сільськогосподарських машин. Відкриттю нових підприємств сприяло також будівництво через Олександрівськ Катерининської залізниці, що об'єднала південь і північ України та Росії. В 1916 р. в Олександрівську почав працювати завод Акціонерного товариства електромеханічних споруд «ДЕКА». Крім того, в місті діяли тютюновий та пивоварний заводи.

З 1885 до 1907 рр. кількість населення Олександрівська збільшилася у 5 разів, сума міського бюджету – в 10 разів. 1911 р. запрацювала міська електростанція: центральні вулиці міста, навчальні заклади, лікарні, приватні будинки отримали електричне освітлення. 1908 р. в місті з'явилися перші автомобілі.

Розвиток освіти в місті почався 1780 р. з відкриттям першої «батальйонної» школи в Олександрівській фортеці, де навчалося 5 хлопчиків. У першій половині XIX ст. працювали повітове та парафіяльне училища, пансіон шляхетних дівчат В 1908 р. в місті функціонували вже 23 навчальні заклади. Середню освіту давали: гімназії, механіко-технічне, комерційне, залізничні, народні училища. При церквах діяли церковно-парафіяльні училища, працювала лютеранська школа, менонітське училище в Шенвізе, єврейське населення міста навчалось в Талмуд-Торі, змішаному училищі та восьми хедерах.

На початку XX ст. у місті працювали близько 440 магазинів, лавок та інших торгових закладів з річним оборотом в 6,2 млн. руб. Діяли три міські та сім приватних готелів, шість заїжджих дворів, три трактири, вісім харчевень. З'явилися нові лікарні, театри, дороги, цілі квартали новобудов для робітників промислових підприємств і залізниці. Мешканці Олександрівська мали репутацію грошовитих людей, тому до міста приїжджали на гастролі відомі в Росії та в Україні актори, театральні трупи, співаки, літератори й ін.

У період Української революції 1917–1921 рр. мешканці Олександрівська багато разів пережили зміну влади, всілякі грабунки і насилля.

Особливу сторінку в історію Олександрівська доби Української революції вписав Нестор Махно. Його армія кілька разів оволодівала містом, брала під захист його мешканців. Махно вважав повітовий центр Олександрівськ, як і рідне Гуляйполе, базовою територією для свого повстанського війська. Він не мав сумнівів щодо законності своїх дій, коли в листопаді 1919 р. зобов'язав заможну частину населення міста виплатити

повстанцям контрибуцію в розмірі 50 млн. рублів і 10 тис. пар чоловічої білизни. Остаточно війська Червоної армії ввійшли до Олександрівська 23 жовтня 1920 р.

1920 р. була утворена Олександрівська губернія і Олександрівськ став губернським центром. 1921 р. ВУЦВК змінив назву Олександрівська на Запоріжжя, а губернія стала відповідно Запорізька.

Під час голоду 1921–1923 рр. в УСРР Запоріжжя і Запорізька губернія опинилися в його епіцентрі.

Новий етап в історії Запоріжжя розпочався з будівництва ДніпроГЕС у 1927 р. Консультували радянських фахівців Дніпробуду американські та німецькі спеціалісти, використовувалася американська будівельна техніка. Водночас величезний обсяг робіт був виконаний вручну десятками тисяч робітників, переважно колишніх селян, які пролетаризувалися під час сталінської колективізації сільського господарства. Як і на інших подібних радянських будовах, там широко використовувалася праця підневільних (засуджених) людей. Рядові працівники Дніпробуду проживали в нелюдських побутових умовах, страждали від хвороб, недоїдання, відсутності елементарного житла, медичного обслуговування. Декілька тисяч будівельників померли, не витримавши жахливих умов існування. Але Дніпрогес було збудовано за 5 років. 1932 р. запрацював перший генератор станції.

1 травня 1933 р. Дніпровським шлюзом вперше пройшов пароплав за маршрутом Київ – Херсон.

У середині 1930-х рр. було введено в дію більшість підприємств Запорізького промислового комплексу, підприємств чорної та кольорової металургії. До комплексу увійшли: комбінат «Запоріжсталь», завод інструментальної сталі (нині «Дніпроспецсталь») коксохімічний, феросплавний, ремонтно-механічний заводи тощо.

1939 була утворена Запорізька область і Запоріжжю було надано статус обласного і районного центру (район ліквідовано 1945 р.).

Але подальший розвиток Запоріжжя загальмували події Другої світової війни. Перше бомбардування Запоріжжя війська нацистської Німеччини вчинили вже 22 липня 1941 р. Німецьке керівництво намагалося якнайшвидше захопити місто, розуміючи його стратегічне значення. Радянська влада евакуювала на Урал і до Сибіру обладнання унікальних запорізьких заводів. Під час відступу радянськими військами було зруйновано залізничний міст через р. Дніпро і частково греблю Дніпрогесу, що створювало значні труднощі для подальшого наступу ворожих військ. Місто було окуповано нацистами з 3 жовтня 1941 р. до 14 жовтня 1943 р. Німецька окупаційна адміністрація жорстоко поводитися з населенням міста. Усього в Запоріжжі за ці роки від рук загарбників загинуло 44 тис. осіб.

У місті після визволення були суцільні руїни. Але до початку 1950 р. відновили роботу всі 670 заводів і фабрик області. У 1950–80-х рр. Запоріжжя продовжувало розвиватись як велике промислове місто. Збільшили свої

потужності головні заводи міста – «Запоріжсталь» і «Дніпроспецсталь». Завод «Комунар» у 1960 р. змінив свій напрямок діяльності й замість комбайнів почав випускати мікролітражні автомобілі «Запорожець».

Відбудова й запуск металургійних гігантів перших п'ятирічок і постійне будівництво нових підприємств значно загострили екологічну ситуацію в місті, що залишається для запоріжців нерозв'язаною й досі.

Сучасне Запоріжжя – це великий промисловий центр і технополіс. Тут сконцентровано найпотужніші промислові комплекси України: ПАТ «ЗАЗ» – єдине в Україні підприємство, яке має повний цикл виробництва легкових автомобілів, виробляє також вантажні автомобілі та автобуси; АТ «Мотор Січ» – виробник двигунів для авіаційної техніки, промислових газотурбінних установок; КП «Науково-виробничий комплекс «Іскра» – розробник та виробник наземної радіолокаційної техніки оборонного комплексу України; ДП «Запорізький державний авіаційний ремонтний завод «МіГремонт» спеціалізується на ремонті та модернізації авіаційної техніки; ПрАТ «Карлсберг Україна» – підприємство європейського рівня з виробництва пива, алкогольних та безалкогольних напоїв; ТОВ «Моліс» – сири та молочна продукція тощо. Транспортно-комунікаційні коридори Запоріжжя з'єднують південь країни зі столицею України, західними та центральними областями України, Донбас із Криворіжжям.

24 лютого 2022 р. почалося повномасштабне російське вторгнення в Україну. Відтоді триває оборона Запоріжжя. Мужність і героїзм ЗСУ, бійців територіальної оборони, мирного населення унеможливили захоплення Запоріжжя російськими окупантами.

Запоріжжя! Сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

ІЗЮМ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям. Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Ізюм.

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташований Ізюм? Знайдіть його на карті України.*
- ✓ *Коли засноване місто і у зв'язку з якими обставинами? Які джерела про це свідчать?*
- ✓ *Як пов'язана історія міста з історією українського козацтва? Що таке полкове місто?*
- ✓ *За можливості знайдіть інформацію про Ізюм та його жителів в різних джерелах. Поділіться нею з однокласниками та викладіть на цій сторінці ФБ.*

ІЗЮМ – районний центр Харківської області. Знаходиться на Слобожанщині, поблизу півніжжя гори Кременець на березі Сіверського Дінця.

Ймовірне походження назви від половецького слова uzum (узюм, озюм) – «виноград», що підтверджується старою назвою Ізюма – Озюм.

Має давню історію:

територія обживалася людьми з глибокої давнини. Про перебування тут багатьох кочовиків свідчать кургани та половецькі кам'яні «баби»;

в XI–XII ст. у літописах згадується як місце боїв між давньоруськими князями та половцями, а у записах 1571 р. – як початок Ізюмського шляху. До XVII ст. забудовується тимчасовими козацькими сторожками;

як постійне поселення виникає у 1681 році за сприяння Харківського полковника Григорія Донця, заселяється українцями і швидко перетворюється на полкове місто Ізюмського козацького полку, який брав участь у численних війнах і походах.

На початку XVIII століття Ізюм вважався одним з найбільш заселених міст Слобідської України.

За часів Української революції місто чинило спротив встановленню радянської влади. Разом з усією Україною переживало Голодомор. Під час Другої світової війни Ізюм було окуповано німецькими нацистами і практично зруйновано (1330 будинків і всі підприємства).

Однак після відновлення він перетворився на третє за розмірами та значенням місто в Харківській області, де проживало близько 49 тис. осіб. Станом на початок 2008 року, місто було центром виробництва оптичного скла та одним з центрів оптичного та оптико-електронного приладобудування України, тут діяли приладобудівничий завод, оптико-механічний завод, тепловозоремонтний завод, кілька підприємств харчової промисловості та промисловості будівничих матеріалів.

Бої за Ізюм розпочалися після вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року.

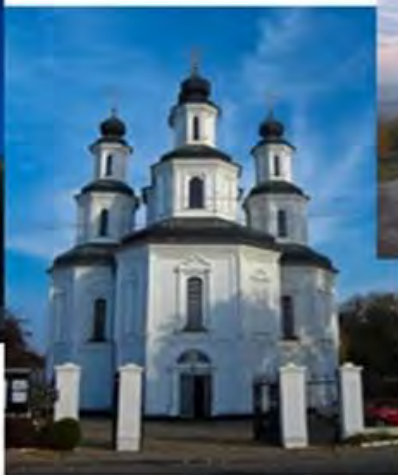
Ізюме, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

Візитівка міста героїв Ізюму

Хрестовоздвиженська церква, XVIII ст.

Спасо-Преображенський собор, XVII ст.

Кам'яні баби на горі Кременець

ІРПІНЬ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Ірпінь.

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Ірпінь? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Коли виникли перші поселення на цій території?*
- ✓ *Як відобразились в історії міста основні події історії України до проголошення незалежності?*
- ✓ *Як розвивалось місто?*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Ірпінь та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

ІРПІНЬ – місто у передмісті Києва, розташоване серед мішаних лісів на річці Ірпінь. Центр Ірпінської міської громади Бучанського району Київської області. Зелена зона столиці України. Назва міста походить від однойменної назви річки .

Археологічні дослідження свідчать про давньоруські поселення VI–III ст. до н. е. на цій території.

Із давніх-давен по річці Ірпінь пролягав кордон між володіннями двох сусідніх східнослов'янських племен – полян та древлян, а також природна межа, одна із ліній оборони стародавнього Києва від спустошливих набігів кочових племен. Під час монгольської навали ці місця були спустошені. Нове заселення почалося в лише в XVI ст.

Місцеве населення брало участь у національній революції 1648–1676 рр., у народному повстанні під проводом Семена Палія.

У 1686–1793 рр. річка Ірпінь розмежовувала московські та польські володіння в Україні. 1793 р., у зв'язку із другим поділом Речі Посполитої, Правобережна Україна, включно Приірпіння, увійшла до складу Російської імперії.

Початок сучасному місту поклала станція Ірпінь, що виникла у зв'язку з будівництвом у 1898 році залізниці Київ – Ковель біля залізничного мосту через річку Ірпінь.

Селище Ірпінь забудовувалося без чіткого архітектурного плану. У лісі прорубували просіки. Так виникали вулиці, які називали лініями. Сприятливий клімат, зелені лісові масиви, чисте повітря створили усі передумови для розвитку розгалуженої санаторно-курортної зони. Найстаріші будинку датуються 1903–1905 рр. Із 1911 р. почали правити службу в Храмі Святої Трійці – найстарішому храмі Ірпеня.

У 1912 р. в Ірпені з'явився перший кінотеатр. В селищі вже працювали паровий цегельний завод, 5 лісових складів, пекарня, 12 бакалійних крамниць, молочна ферма, аптечний склад.

У лютому 1918 р., коли Українська Центральна Рада поверталася до Києва, в Ірпені відбувалися бої Українських січових стрільців із більшовицькими загонами.

У роки Другої світової війни Ірпінь з серпня 1941 р. по листопад 1943 р. перебував під окупацією гітлерівців.

Останніми роками Ірпінь стрімко забудовувався. Висока місцевість, здоровий клімат, близькість річки сприяли створенню в Ірпені лікувально-оздоровчих закладів – санаторіїв, будинків відпочинку, будинків творчості, численних дитячих оздоровчих таборів.

2016 року місто потрапило до Національного реєстру рекордів України за найбільшу кількість реконструйованих та збудованих парків і скверів з фонтанами і скульптурами (загалом 12), красивих і доглянутих. На перехресті вулиць Лисенка та Мечникова розташована ботанічна пам'ятка – 600-річний Дуб Прадуб. За переказами під цим дубом любили відпочивати Леся Українка, композитор Микола Лисенко, відома артистка Марія Заньковецька, письменники Панас Мирний, Степан Васильченко, Олександр Купрін.

Станом на 01 січня 2021 року населення Ірпеня становило 69 962 осіб (для порівняння у 1910 році – 3000 осіб).

Ірпінь крокував в майбутнє...

Бої за Ірпінь розпочалися після вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року. 24 березня 2022 року Указом Президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України місту присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

Ірпеню, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

ЛИСИЧАНСЬК

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Лисичанськ.

Учителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Лисичанськ? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Коли виникли найдавніші поселення на цій території?*
- ✓ *Коли засноване місто і у зв'язку з якими подіями? Як це вплинуло на його подальший розвиток?*
- ✓ *Об'єднайте слова зимівник, паланка, козацтво спільним поняттям.*
- ✓ *Як відобразились в історії міста основні події історії України?*
- ✓ *Які були особливості економічного розвитку міста?*
- ✓ *Які події відбувались у Лисичанську в 2014 році?*

- ✓ *Постав кілька запитань до тексту.*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Лисичанськ та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

ЛИСИЧАНСЬК – адміністративний центр Лисичанської міської громади в Северодонецькому районі Луганської області, одне з найдавніших міст Сходу України. Місто розташоване на правому березі річки Сіверський Донець (приток Дону) в районі впадіння в неї річки Верхня Біленька, за 90 км від Луганська та за 720 км від Києва. Старі назви – Лисичий Байрак, Лисича Балка.

Серед археологічних знахідок у місті виявлено кургани доби бронзи, зберігаються кілька так званих половецьких баб XII ст.

Датою заснування поселення вважається 1710 рік. Поселення виникло на місці козацьких зимівників Кальміуської паланки у зоні тогочасної колонізації степових земель донськими, запорозькими та слобідськими козаками. У другій половині XVIII ст. належало до володінь Бахмутського гусарського полку.

1721 року в районі Лисичанська були знайдені поклади вугілля, згодом закладено перший у Донбасі рудник, що започаткував промисловий видобуток кам'яного вугілля. Протягом багатьох років Лисичанськ видавав 84 відсотки вугілля, видобутого усім Донбасом, а з 1804 року був єдиним вуглевидобувним містом.

Наприкінці XVIII століття в Лисичанську для Луганського ливарного заводу з кам'яного вугілля випалювали кокс. Це був перший кокс на мінеральному паливі. Отже, з Лисичанськом пов'язані перший рудник, перша шахта, перший досвід гірничої справи і виплавки чавуну на мінеральній основі у Донбасі.

На початку XIX ст. на шахтах працювали робітники, переселені з підприємств росії, а також рекрути, заслані та казенні селяни. Умови праці і життя були жахливі, а протести жорстоко карались.

Від другої половини XIX ст. почав зростати економічний потенціал Лисичанська, тут були засновані нові промислові галузі, побудований чавуноливарний завод, накопичений чималий гірничо-металургійний досвід і розвідані значні родовища корисних копалин. У 1879 р. від Попасної до Лисичанська прокладено залізничну лінію, а 1895 р. Лисичанськ, завдяки залізничному з'єднанню з Куп'янськом, отримав вихід до центру імперії. Побудований Донецький содовий завод («Донсода») невдовзі став першим в росії з виробництва кальцинованої соди. Швидко зростала кількість і потужність вугільних шахт. 1914 р. випустив першу продукцію склозавод.

За часів Української революції влада в місті змінювалась кілька разів і щоразу це супроводжувалось розстрілами і грабунками. Промислове виробництво Лисичанська було зруйноване. Його відбудова в основному завершилась до 1926 р.

У 30-х роках чисельність населення Лисичанська збільшилась, швидко зростала кількість робітників. 1931 р. збудовано Лисичанську ГРЕС. 1935 року утворено державний трест «Лисичанськвугілля», що об'єднував одинадцять шахт. 1938 році Лисичанськ отримав статус міста.

Під час Другої світової війни багато підприємств міста було евакуйовано вглиб СРСР. Лисичанськ двічі пережив німецьку окупацію (червень 1942 – лютий 1943 рр. та березень – вересень 1943 рр.). Окупанти завдали місту та району величезних збитків. Близько 800 мирних громадян померли від виснаження або від розстрілів, загинули під бомбами й снарядами, підірвались на мінах. 2314 мешканців було вивезено на роботу до Німеччини

Із 1952 р. Лисичанськ став містом обласного підпорядкування. Було відновлено й реконструйовано обидва скляні заводи. Подальший розвиток отримала хімічна, нафтохімічна та інші галузі промисловості. 1976 р. у місті розпочав роботу Лисичанський нафтопереробний завод. Відтоді Лисичанськ є центром хімічної промисловості та нафтопереробки України.

У 1990-ті рр. із розпадом СРСР в місті занепадала промисловість, закривали підприємства, заморожували шахти. Економіку Лисичанська почали відновлювати у першій половині 2000-х рр. Наприклад, було розпочато видобуток метану для забезпечення шахтним газом виробничих потужностей Лисичанського склозаводу «Пролетарій».

Поступово Лисичанськ розвивався як місто-трудівник, місто шахтарів і хіміків, склоробів і будівників, основу промислового комплексу якого складали понад 100 підприємств.

Однак у лютому 2014 р. під впливом російської пропаганди місцеві сепаратисти почали створювати «загони самооборони», заради боротьби за відокремлення від України. 11 травня 2014 р. у Лисичанську був проведений псевдореферендум за відокремлення від України. Місцева влада, правоохоронні органи не заважали його проведенню. Кількість мешканців, які проголосували, достеменно підрахувати неможливо. Від 22 травня до 24 липня 2014 р. Лисичанськ перебував під владою фіктивного утворення «Луганська народна республіка», допоки його не було звільнено Збройними силами України.

24 лютого 2022 року Російська Федерація розпочала повномасштабну війну проти України, а вже 26 березня 2022 р. російські окупаційні війська вдарили по місту ракетою «Точка-У» та градами.

Сьогодні Лисичанськ є місцем запеклої боротьби і героїчного спротиву Збройних Сил України загарбникам.

МАРІУПОЛЬ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Маріуполь.

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

✓ *Де розташовано місто Маріуполь? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*

- ✓ *Що називають паланкою? Знайди на історичній карті Кальміуську паланку. Території яких області сучасної України до неї входили?*
- ✓ *Які періоди в історії міста ти можеш виокремити?*
- ✓ *Чому Маріуполь став регіоном компактного розселення греків Приазов'я?*
- ✓ *Поясни, як сформувалась полікультурна спільнота Маріуполя.*
- ✓ *Постав кілька запитань до тексту.*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Маріуполь та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

МАРІУПОЛЬ (1778–79 рр. – Павловськ, 1779–1948 рр. – Маріуполь, 1948–1989 рр. – Жданов, 1989 р. – донині – Маріуполь) – українське місто, розташоване на півдні Донецької області, на березі Азовського моря, у гирлі річки Кальміус.

Індустріальний центр, морський порт, залізничний вузол і курорт. Найдавніше місто на теренах Донецької області.

Неподалік від Маріуполя розташовані унікальні природні заповідники «Хомутовський степ» і «Кам'яні могили».

Віддавна Північне Приазов'я відіграло помітну роль в історії нашої держави. Тут проходили важливі євразійські торговельні шляхи. Це були терени взаємодії слов'ян і кочовиків. У XIII ст. землі Північного Приазов'я увійшли до складу Золотої Орди, в XV ст. – до Кримського ханства.

За даними Енциклопедії історії України, Маріуполь заснований запорозькими козаками на початку XVI ст. як фортеця Кальміус (від р. Кальміус), що забезпечувала їх від нападів кримських та ногайських татар.

Фортеця Кальміус стала центром Кальміуської паланки Вольностей Війська Запорозького низового. У фортеці знаходилась церква і торговельні крамниці. Тут активно розвивалась торгівля, рибальство та видобуток морської солі. Запорозькі рибалки для захисту своїх риболовних станів збиралися в організовані й добре озброєні ватаги на випадок нападу з боку донців чи татар.

Із ліквідацією Катериною II у 1775 р. Запорозької Січі землі Кальміуської паланки увійшли до складу Азовської губернії.

1778 р. поблизу фортеці Кальміус було закладено повітове місто Павловськ, якому у вересні 1779 р. присвоєно назву Маріуполь (Маріанополь). 1778 рік офіційно вважають датою утворення Маріуполя. Єдиного погляду щодо походження назви немає. Існує така думка: псевдогрецька назва з елементом «-поля», тобто місто, «місто Марії», на честь дружини імператора Російської імперії Павла. Інший варіант тлумачення: місто моря.

Відповідно до програми царського уряду, яка передбачала переселення з Кримського ханства християн (греків, вірменів, грузинів та волохів), у 1780 р. до Маріуполя прибули грецькі переселенці на чолі з митрополитом Ігнатієм. Відтоді й донині це регіон компактного розселення греків Приазов'я, центр грецької культури всієї України.

Частина прибулих греків оселилася в місті, а більшість – довкола нього. Кожному зі своїх селищ греки давали назви тих населених пунктів Криму, звідки вони прийшли. Тому у Північному Приазов'ї виникли села Бахчисарай, Ялта, Урзуф, Сартана, Карань, Мангуш тощо. Грузини та волохи заснували село Ігнатівку.

У 1783 р., коли Кримське ханство було приєднано до Російської імперії, частина греків повернулася в рідні місця. Землі, що звільнилися, роздали новим переселенцям. Так виникли німецькі колонії. Пізніше у Маріуполі, крім греків, дозволили селитися євреям та італійцям, стосовно яких російський уряд проводив протекціоністську політику.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. Маріуполь стає одним з центрів чумацького промислу, важливим торговельним осередком півдня України, де торгували хлібом, худобою, шкірами, вовною, рибою, вином.

Наприкінці XIX – початку XX ст. місто перетворилося на металургійний центр. Цьому сприяли близькість донецького вугілля та керченських залізних руд, прокладання залізниць, спорудження морського порту.

У період Української революції (1917–1921 рр.) Маріуполь перебував у складі Української Народної Республіки, Донецько-Криворізької Радянської Республіки, Української Держави, УСРР, під контролем Збройних Сил Півдня Росії (Об'єднані сили Денікіна та Війська Донського у війні проти більшовиків). Остаточо радянську владу встановлено у жовтні 1920 р.

У 1930-х рр. Маріуполь перетворився на великий центр важкої промисловості України. У часи радянської індустріалізації в місті постав один з найбільших в СРСР металургійний комбінат «Азовсталь».

У період Голодомору до Маріуполя, сподіваючись на порятунок, тікали селяни. У 1930-х рр. жителі міста ставали жертвами масових репресій. У цей же час згідно з рішеннями маріупольського міськкому КП(б) і за участі примусово залучених селян Приазов'я були розібрані церкви Маріуполя.

У роки Другої світової війни в Маріуполі було встановлено жорстокий окупаційний режим (08.10.1941 – 10.09.1943). Спротив загарбникам чинили радянські підпільні групи; підпільні групи ОУН, у місті діяли культурно-просвітницькі організації «Просвіта», створені ОУН.

У 1948 р. Маріуполь перейменували на Жданов – на честь радянського діяча А. Жданова, що народився тут. У повоєнні роки місто відновило статус провідного промислового центру України. У січні 1989 р. місту повернено назву Маріуполь.

Тут живуть греки Приазов'я, німці, поляки, болгары, азербайджанці, євреї та інші народи.

Маріуполь – батьківщина художника Архипа Куїнджі, з містом пов'язана діяльність Марка Кропивницького, Івана Карпенко-Карого.

У 2021 р. Маріуполь отримав статус Великої культурної столиці. Місто не тільки зберігає полотна Архипа Куїнджі, мозаїки Віктора Арнаутова, архітектуру Віктора Нільсена, але й проводить численні фестивалі, модерні акції, марафони тощо.

У період проведення Антитерористичної операції на сході України (АТО) захисники Маріуполя мужньо боронили територіальну цілісність нашої держави.

06 березня 2022 року Указом Президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії російської федерації проти України Маріуполю присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

Маріуполю! Сьогодні ти символ мужності для всієї України та світу!

МЕЛІТОПОЛЬ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відновимо після війни.

Сьогодні говоримо про Мелітополь.

Інформація взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Мелітополь? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Коли виникли найдавніші поселення на цій території?*
- ✓ *Коли засноване місто і у зв'язку з якими подіями? Як це вплинуло на його подальший розвиток?*
- ✓ *Як відобразились в історії міста основні події історії України?*
- ✓ *Чому Мелітополь є важливим центром півдня України?*
- ✓ *Постав кілька запитань до тексту.*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Мелітополь та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

МЕЛІТОПОЛЬ – районний центр у Запорізькій області, розташований на річці Молочній, біля Молочного лиману, що прилягає до Азовського моря. Назва Мелітополь (із давньогрецької) означає «Медове місто».

Територія Мелітополя була заселена з часів палеоліту (XXIV—XXII ст. до н. е.). У VII ст. до н. е. Північним Причорномор'ям заволоділи скіфи. До цього періоду відносяться скіфські поховання в Мелітопольському кургані (IV століття до н. е.), де були виявлені численні скіфські артефакти, в тому числі понад 4000 золотих прикрас. У IV–VIII ст. н.е. землі Північного Причорномор'я захопили гуни, потім авари і хозари, в X ст. – печеніги, в XI – половці. В XIII ст. територія Мелітополя потрапила під вплив Золотої Орди і Кримського ханства, а після поразки Османської імперії у XVIII ст. – перейшла до складу Російської імперії.

Перші згадки про місто припадають на 1769 рік, коли тут споруджено укріплення, у якому служили запорозькі козаки. У середині 1780-х рр. сім'ї козаків, що перебували в караулі, вільнонаймані, які обслуговували військовий поштовий пост, відставні солдати і переселенці, що прямували до Криму в пошуках кращої долі заснували тут селище.

Вдале географічне розташування (місто лежало на перехресті торгових шляхів до Азовського та Чорного морів), наявність плідючих земель та лук, повні води річки Молочної поступово перетворюють Мелітополь на землеробський та промисловий центр південного степу. Сюди сходяться поселенці як з інших частин України, так і з Росії, Литви, Білорусі, Німеччини, Нідерландів, Чехії. У 1842 р. селище стало містом Мелітополем.

Упродовж 1870–1880 рр. у Мелітополі почало розгортатися виробництво сільськогосподарських машин, розвивалася борошномельна та харчова промисловість. На початку 1880-х років відкрито невеличкий завод, який випускав жниварки, віялки, букери, тоді ж засновано завод, що виробляв обладнання для млинів, лагодив парові двигуни тощо. Наприкінці ХІХ ст. у місті налічувалося близько 30 невеличких промислових підприємств, понад 16 тис. жителів.

Проте Мелітополь розвивався переважно як торгове місто. Цьому сприяло прокладення у 1870-х рр. Лозово-Севастопольської залізниці. Найбільшого значення набула торгівля хлібом, шкірою, вовною та іншими продуктами сільського господарства. Завдяки торгівлі зерном Мелітополь значно виріс, а на початку ХХ ст. став важливим промисловим центром регіону.

Перша половина ХХ ст. стала часом випробування для Мелітополя. Початок йому поклала Перша світова війна, потім місто опинилося у вирі Лютневої революції, Жовтневого перевороту, австрійсько-німецького окупаційного режиму, білогвардійського та більшовицького наступу). Щоразу це супроводжувалось вуличними безладами, підпалами і погромами. Трагічними сторінками в історію Мелітополя вписано голод 1921–1923 рр.

За радянських часів Мелітополь разом з усією Україною пережив Голодомор, втративши до 3,5 тис. людей. Під час Другої світової війни його було окуповано (6 жовтня 1941 – 23 жовтня 1943 р.) німецькими нацистами і частково зруйновано.

Перші післявоєнні роки були присвячені відновленню зруйнованого війною міста. За п'ять післявоєнних років відновлюють роботу 47 промислових підприємств. Першу післявоєнну продукцію виготовляє насосно-компресорний завод. Почали давати продукцію нові заводи: залізобетонних конструкцій, «Гідромаш», пізніше – завод тракторних гідроагрегатів. До середини 1950-х рр. місто було відроджено з руїн. Подальший розвиток промисловості міста було переважно пов'язано з машинобудуванням. Наприкінці 1950-х рр. на підприємствах міста був налагоджений випуск промислових холодильних установок, силових агрегатів для автомобіля «Запорожець» та іншої техніки. Другою важливою галуззю промисловості міста залишалася харчова промисловість, переробна сільськогосподарську продукцію, що поставляється аграрними підприємствами регіону.

ХХІ ст. докорінно змінило провідні тренди розвитку суспільства. Індустріальна епоха поступилася новим реаліям, до яких потрібно було швидко адаптуватися. Великі промислові підприємства Мелітополя не змогли переорієнтуватися до вимог ринку і втратили свої провідні позиції. На виклики часу відповіли середні та малі промислові виробництва. Вони почали випускати якісний різноманітний асортимент продукції, що виявилася потрібною не лише у регіоні, а й за його межами.

Останніми роками у Мелітополі капітально ремонтується як автомагістралі, що пов'язують місто з іншими регіонами, так і міські дороги.

Нині провідними галузями промисловості міста є: машинобудівна та металообробна (заводи, що входять у виробничі об'єднання «АвтоЗАЗ»: «Автокольорлит» та «Автогідроагрегат», виробничі об'єднання «Мелітопольхолодмаш», «Мелітопольпродмаш»). У галузі харчової промисловості працюють «Мелітопольський м'ясокомбінат», хлібозавод, кондитерська фабрика «Фантазія». У місті розташовані два виробництва компанії «Олком» – «Мелітопольський олійноекстракційний завод» та «Мелітопольський молокозавод «Олком».

На території міста є чотири парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва: загальнодержавного значення – «Новоолександрівський парк» та місцевого значення: «Парк біля залізничної станції», «Лісопитомник» і «Парк зрошувального садівництва» (на його території розташований «Екопарк»). Поблизу Мелітополя знаходиться унікальний пам'ятник геології та археології Кам'яна Могила та одне з найстаріших в Україні Старобердянське лісництво.

Із 2008 р. Мелітополь є представником України у міжнародній програмі «інтеркультурні міста», яка об'єднує 21 місто Європи. Європейським країнам цікавий досвід Мелітополя, де вже понад століття мирно проживають представники близько 100 національностей і народностей. У місті активно працює Рада національно-культурних товариств. У 2015 р. Мелітополь увійшов до Мережі інтеркультурних міст (англ. абревіатура ICC-UA), яка безпосередньо співпрацює з однойменною програмою Ради Європи. План міжкультурної інтеграції набув сталості, а міжкультурність була включена як важлива сфера в стратегію розвитку міста до 2030 року.

24 лютого 2022 року Мелітопольська авіабаза зазнала ракетного удару, а потім була атакована російськими окупаційними військами. Від початку березня все місто тимчасово окуповане російською федерацією. У квітні 2022 р. військові та представники окупаційної адміністрації держави-агресора викрали історико-культурні цінності з Мелітопольського краєзнавчого музею. Серед вкраденого майна була колекція скіфського золота, що виявлена археологами у 1950-х рр.

Але мешканці міста чинять опір. Нині там розгортається партизанський рух проти російських агресорів.

Мелітополю, Україна чекає на твоє повернення!

МИКОЛАЇВ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Миколаїв.

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Миколаїв? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Чому Миколаїв деякі дослідники називають найдавнішим містом в Україні?*
- ✓ *Які періоди в історії міста ти можеш виокремити?*
- ✓ *Як відбувалась колонізація місцевості навколо Миколаєва?*
- ✓ *У чому особливість виникнення Миколаєва? Як це вплинуло на його подальший розвиток?*
- ✓ *Як розвивався Миколаїв у ХХ – на початку ХХІ ст.?*
- ✓ *Постав кілька запитань до тексту.*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Маріуполь та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

МИКОЛАЇВ – обласний центр Миколаївської області та адміністративний центр Миколаївського району. Миколаїв розташований в гирлі річки Інгул, де вона впадає до Південного Бугу, за 65 кілометрів від Чорного моря. Назву місто отримало на честь покровителя мореплавців Святого Миколая.

Перші відомі поселення на теренах сучасної Миколаївської області з'явилися на берегах річок Південний Буг та Інгул (у середній течії) наприкінці пізнього кам'яного віку (близько 20 тис. років тому). У ХІІ – VIII

ст. до н.е. на місці сучасного Миколаєва вже було величезне як на ті часи місто, котре не поступалося розмірами навіть легендарній Трої. Тут збереглися рештки цитаделі та укріплень, будівель, знайдено давні поховання.

За даними археологічних розкопок, у місцевості, де зараз розташований Миколаїв, пізніше були стани кіммерійців, що залишили по собі кургани. Від IV ст. до Р. Х. тут оселяються греки, а з II ст. після Р.Х. – давні слов'яни. На початку XI ст. на землях сучасного Миколаєва існував християнський Дівочий монастир, що був зруйнований навалом монголів, після якої від XIII ст. Миколаївщина перетворилась на Дике Поле.

У XIV ст. у південній місцині сучасного міста – Вітовці Великий литовський князь Вітовт звів Вітовтівський замок (фортецю) і митницю для контролю торгівлі з татарами. Щоб мати якнайбільше воїнів, литовський уряд щедро роздавав землі між охочих служити у війську. Це сприяло швидкій колонізації південних причорноморських земель українським людом з центральних теренів України.

Уже від кінця XV ст. історія Південного Побужжя тісно пов'язана із запорозькими козаками. По берегах річок та балок засновувалися козацькі слободи, зимівники, паланки, влаштовувалися переправи через річки. Сюди також тікали селяни з усієї України, з Польщі, Литви, Московії.

У 1-й половині XVIII ст. більша частина Південного Побужжя залишалася малозаселеною. Поштовхом для подальшого заселення краю стали війни російської імперії з Османською імперією, коли, приміром, у Вітовці було влаштовано шпиталь, де лікували цілющою водою з джерел і місцевими травами.

1789 р. князем Г. Потьомкіним на півострові при злитті Інгулу та Бугу була закладена нова верф. Довкола верфі почало рости місто Миколаїв, життя якого було повністю підпорядковане суднобудуванню і флоту. Майже сто років тут перебував штаб Чорноморського флоту.

Від кінця XVIII ст. територія нинішньої Миколаївщини, як і всього Північного Причорномор'я, активно колонізується, насамперед, українськими переселенцями з Полтавської, Чернігівської, Київської та інших губерній.

1862 р. у місті було відкрито комерційний порт, що послужило поштовхом до перетворення Миколаєва на значний економічний і торговельний осередок. Вже наприкінці XIX ст. Миколаївський порт посідав третє місце після Петербурга й Одеси за обсягами торгівлі з іноземними державами, а за експортом зерна, головними постачальниками якого були степові губернії, – перше місце в Російській імперії. Місто стає важливим промисловим центром на півдні України.

Бурхливі події XX ст. не обминули Миколаїв. Місто стало активним учасником подій Української революції 1917–1921 рр. Під час Другої світової війни Миколаїв майже три роки був окупований гітлерівськими загарбниками. Та жоден корабель, завдяки діям підпільників, диверсійних та розвідувальних груп, не зійшов за цей час з миколаївських стапелів.

За роки незалежності Миколаїв став центром металургії, машинобудування та харчової промисловості. Промислові підприємства міста забезпечували до 50% обсягів продукції суднобудування України, понад 90 % державного виробництва газових турбін, 80% глинозему.

Завдяки щоденній праці, таланту, інтелекту й терпінню багатьох поколінь миколаївців, місто за дуже малий для історії час перетворилося з маленької суднобудівної верфі у великий промисловий, діловий, політичний і культурний центр Півдня України.

Зранку 24 лютого 2022 р. на початку вторгнення Російської Федерації в Україну аеродром Миколаєва було піддано ракетним ударам. У подальшому майже всі райони міста стали об'єктами бомбардувань.

24 березня 2022 р. Указом Президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України, місту присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

Миколаєве, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

ОХТИРКА

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Охтирку.

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Охтирка? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Коли і ким були засновані перші поселення на цій території? Що ви знаєте про цей народ?*
- ✓ *Коли і ким була заснована Охтирка? У чому була причина виникнення тут укріпленого поселення?*
- ✓ *Що таке полкове місто? У чому, на вашу думку, були особливості таких поселень?*
- ✓ *Як відобразились в історії міста основні події історії України до проголошення незалежності?*
- ✓ *Як розвивалось господарство міста у різні часи?*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- ✓ *За можливості знайдіть інформацію про Охтирку та її жителів в різних джерелах. Поділіться нею з однокласниками та викладіть на сторінці ФБ.*

ОХТИРКА – районний центр у Сумській області, розташований на лівому березі річки Ворскли (приток Дніпра) у лісостеповій природній зоні. За найбільш вірогідною версією назва Охтирка походить від назви річки, яка протікає через місто і в перекладі з тюркської означає «лінива річка».

Перші поселення на цій території заснували скіфські землеробсько-скотарські племена. За давньої Русі тут були слов'янські городища – прикордонні укріплення, згодом зруйновані монгольськими завойовниками.

У 1641 р. українські козаки на чолі з польським урядником Кульчевським спорудили прикордонну фортецю Ахтирськ. 1647 року у зв'язку з уточненням кордону її передали від Речі Посполитої Московському царству. Фортеця стала частиною Білгородської оборонної лінії проти кримських татар.

У 50-х роках XVII ст. нова хвиля переселенців з Правобережжя значно примножила чисельність населення і зумовила створення Охтирського слобідського козацького полку.

На початок XVII ст. на території полку існувало 13 міст, 63 села і слободи, 11 хуторів. На той час це було найбільш заселене і велике місто Слобожанщини.

За роки існування полку козаки героїчно билися у численних походах і війнах. Після ліквідації Катериною II полкового устрою Охтирка – центр провінції Слобідсько-Української губернії (1765–1786).

У XVIII ст. – першій половині XIX ст. Охтирка поступово перетворюється на осередок ремесла (ткацтво, чинбарство, чоботарство, шорництво, кравецтво, ковальство, гончарство) і торгівлі. У 1718 р. в Охтирці виникла перша в Україні тютюнова мануфактура. На межі XIX–XIX ст. в Охтирці працювали дві друкарні, чотири млини, ковбасна фабрика, шість цегельних заводів та залізна дорога.

За часів Української революції влада у місті змінювалась кілька разів (австро-німецькі війська, Директорія, Червона армія, війська Денікіна) і щоразу це супроводжувалось розстрілами і грабунками.

За радянських часів Охтирка разом з усією Україною пережила Голодомор, втративши до 3 тис. людей. Під час Другої світової війни її було окуповано німецькими нацистами і частково зруйновано.

Відкриття у 1957 р. родовища нафти й газу дало поштовх до створення нових підприємств. З 1961 р. веде свою історію Охтирський нафтопромисловий район, що охоплює велику площу на території трьох областей і за своєю потужністю займає перше місце в Україні, де є поклади нафти і блакитного палива. Нині тут видобувається 50 % української нафти.

Бої за Охтирку розпочалися після вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року.

24 березня 2022 року з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України, Указом Президента України № 164/2022 місту Охтирка присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

Охтирко, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

ПОПАСНА

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відновимо після війни.

Сьогодні говоримо про Попасну.

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Попасна? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Коли виникли найдавніші поселення на цій території?*
- ✓ *Коли засноване місто і у зв'язку з якими подіями? Як це вплинуло на його подальший розвиток?*
- ✓ *Як відобразились в історії міста основні події історії України?*
- ✓ *Які події відбувались у Попасній у 2014–2015 рр.?*
- ✓ *Визначте особливості економічного розвитку міста.*
- ✓ *Постав кілька запитань до тексту.*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*

✓ *За можливості знайди інформацію про Попасну та її жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

ПОПАСНА – місто в південно-західній частині Луганської області за 90 км від обласного центру.

Територія, де пізніше виник населений пункт, була заселена у III – на початку I тисячоліття до н. е. Про це свідчать кілька курганів з похованнями, що належать до цієї епохи. В околицях міста знайдено також кам'яні баби, залишених скіфами.

За однією з версій, назва міста пов'язана з тим, що тут розташовувалась стоянка чумаків, які зупинялися тут, відпочивали і пасли худобу, тобто тут був їхній «попас».

Населений пункт і станцію було засновано наприкінці 70-х рр. XIX ст. під час прокладання Донецької залізниці, що зв'язала Донецький вугільний басейн з промисловими центрами півночі країни. У 1878 р. за 4 кілометри від хутора Попасна почалося спорудження станції, яку назвали Попасною. При станції виникло селище з казарм і землянок, в яких селилися робітники. У цьому ж році був побудований залізничний вокзал станції Попасна.

На 1890 р. Попасна вже була зв'язана з великими вузлами і станціями: Дебальцеве, Микитівна, Бахмут, Лисичанськ. На початку XX ст. Попасна перетворилась на залізничний вузол, через який на північ країни відправлялися вугілля і метал, що надходили з сусідніх районів. Вантажобіг станції Попасна в 1914 р. становив уже 1000000 вагонів на рік з вантажопідйомністю близько 12 млн. пудів. Із розвитком дороги розвивалося і селище, росла його чисельність, в основному, за рахунок селян довколишніх населених пунктів, переважна більшість з яких, так чи інакше, були пов'язані із залізницею.

За часів Української революції влада у місті змінювалась кілька разів (австро-німецька, Директорія, Червона армія, війська Денікіна) і щоразу це супроводжувалось розстрілами і грабунками. Разом з усією Україною місто пережило Голодомор.

Статус міста Попасна отримала у 1938 р. Під час Другої світової війни місто було окуповано нацистами (листопад 1941 – вересень 1943 рр.). Промислові об'єкти, житлова та соціальна інфраструктура зазнали значних втрат. За часів відбудови був відновлений залізничний вузол і станція, вагоноремонтний та склозаводи. Згодом побудовані харчокомбінат з кондитерським, борошномельним цехами, олійницею, пивзаводом, молокозаводом, переобладнали майстерню металовиробів.

За часів незалежності економіка міста переважно орієнтована на залізничний транспорт та вугільну промисловість. Тут діють вагоноремонтний завод, локомотивне депо, вагонне депо та хлібоприймальне підприємство.

Після початку військовій агресії Російської Федерації на сході України в середині травня 2014 р. у Попасній було створено блокпост проросійських бойовиків, а в ніч з 6 на 7 липня 2014 р. вони разом з російськими військовими

окупували місто. Через два тижні його було звільнено українськими бійцями сил антитерористичної операції (АТО).

Проте бойовики знов намагалися захопити Попасну. З важкого озброєння вели прицільний обстріл міста. Найгарячіше було наприкінці 2014 – початку 2015 рр. Тоді багато мешканців Попасної, покинули свої будинки, виїхали з міста. Під час обстрілів міста проросійськими бойовиками і російськими військовими було вбито 45 мирних мешканців, поранення отримали 65 громадян, повністю зруйновано 55 будинків та 31 квартиру, пошкоджено 1971 будинок та 983 квартири.

На щастя, спроби захопити місто були безуспішними. Українські війська зупинили наступ агресора. В середині 2015 р. місто почало відновлюватися. Жителі міста поверталися до своїх домівок, поступово налагоджуючи мирне життя.

З початком російсько-української війни, з 8 березня 2022 року Попасна, що має важливе стратегічне значення, стала ареною запеклих боїв. Росіяни майже зрівняли місто із землею. Проте бої за місто тривають і українські захисники дають відсіч ворогу.

Попасно, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

РУБІЖНЕ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Рубіжне.

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Рубіжне? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Коли виникли найдавніші поселення на цій території?*
- ✓ *Коли засноване місто і у зв'язку з якими подіями? Як це вплинуло на його подальший розвиток?*
- ✓ *Як відобразились в історії міста основні події історії України?*
- ✓ *Які були особливості економічного розвитку міста?*
- ✓ *Які події відбувались у Рубіжному в 2014 році?*
- ✓ *Постав кілька запитань до тексту.*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Рубіжне та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

РУБІ ЖНЕ – місто в Сєверодонецькому районі Луганській області, центр Рубіжанської міської громади. Спочатку це було селище, з 1934 р. – місто (районний центр), а з 1940 р. місто обласного підпорядкування.

Розташоване на лівому березі річки Сіверський Донець поряд з містами Сєверодонецьк і Лисичанськ. Протяжність міста з півночі на південь – 8,5 км, з заходу на схід – 6 км. Відстань до Луганська 120 км.

Назва міста походить від слова «рубіж». Так називалось сусіднє з містом село, яке засноване запорожцями як застава від набігів татар на рубежі (кордоні) Слобідської України та Дикого поля.⁶⁰

Територія була заселена з давніх часів. Археологічні дослідження виявили у цій місцевості більше десяти стоянок первісної людини.

Заснування міста пов'язане з будівництвом залізниці Лисичанськ-Куп'янськ у 1894–1895 рр. Залізниця довжиною 124,84 км була прокладена за 1,5 роки. Мешканці села Рубіжне будували ділянку залізниці від Сіверського Дінця до Кремінної, тому і роз'їзд на лівому березі Сіверського Дінця отримав назву Рубіжного, як і великий піщаний кар'єр, що був відкритий називався Рубіжанський. Згодом Рубіжне розширюється і стає залізничною станцією.

У період Першої світової війни було розпочато будівництво хімічного барвникового заводу. Тут був дешевий будівельний матеріал: крейда, вапняк та пісок, робоча сила надходила до станції з околиць сіл. Разом з заводом було закладені перші житлові будинки. Поряд будувався завод «Коксобензол», цехи заводу «Вибухових речовин». У 1916 р. у Рубіжному мешкало 3 тис. осіб.

За часів Української революції влада у місті змінювалась кілька разів (австро-німецькі війська, Директорія, війська Денікіна, Червона армія) і щоразу це супроводжувалось розстрілами і грабунками. З встановленням радянської влади всі підприємства були націоналізовані і увійшли до складу створеного в Лисичанську великого тресту «Хімвугілля», який об'єднав підприємства хімічної, вугільної і скляної промисловості Донбасу.

З розширенням будівництва підприємств селище зростало і розвивалося, поступово перетворюючись на індустріальне місто. У квітні 1930 р. місто Рубіжне стало центром Рубіжанського району. В 1940 р. в Рубіжному проживало 21,9 тис. осіб.

Під час Другої світової війни місто було окуповане (10 липня 1942 р. – 31 січня 1943 р.). Промислові об'єкти, житлова та соціальна інфраструктура зазнали значних втрат. Близько 2 тис. рубіжанців билися з фашистами на фронтах Вітчизняної війни. У повоєнному відновленні основну увагу було зосереджено на відбудові хімічного комбінату (1946-1950 рр.), розвивались й інші підприємства (панчішна фабрика, меблевий міськпромкомбінат, завод силікатної цегли та ін.). Поступово відбудовувалось і саме місто.

За часів незалежності Рубіжне – центр хімічної, целюлозно-паперової промисловості. Рубіжанський хімічний комбінат – одне з найбільших підприємств анілінофарбової промисловості країни.

Станом на 2020 рік населення м. Рубіжне становило 56 785 осіб.

Після початку збройного конфлікту на сході України місто перебувало в зоні військових дій. 22 травня 2014 р. воїни 30-ї окремої механізованої бригади ім. князя Костянтина Острозького прийняли свій перший бій за місто

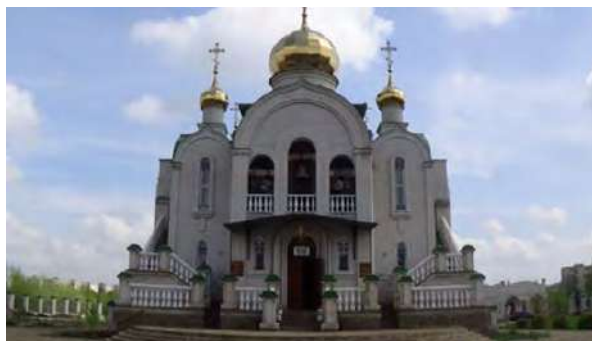
⁶⁰ Дике поле – історична назва нерозмежованих і слабо заселених причорноморських і приазовських степів у XV-XVIII ст. між Дністром на заході, Доном і Хопром на сході до Чорного і Азовського морів та Криму на півдні. В центрі Дикого поля розташований Дніпро.

Рубіжне. 21 липня цього ж року в ході проведення антитерористичної операції проти незаконних збройних формувань місто було звільнене українськими військовими частинами.

Із початком вторгнення Російської Федерації в Україну з 18 березня 2022 року тривають важкі бої в Рубіжному, через місто став проходити фронт, згодом почалися вуличні бої. Місто ворог штурмує 3-4 рази на добу, внаслідок ворожих обстрілів пошкоджено та зруйновано до 70% об'єктів цивільної інфраструктури, є загиблі та поранені серед цивільних.

Проте бої за місто тривають і українські захисники дають відсіч ворогу. Рубіжне, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

СЄВЕРОДОНЕЦЬК

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відновимо після війни.

Сьогодні говоримо про Сєвєродонецьк.

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ Де розташовано місто Северодонецьк? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?
- ✓ Коли засноване місто і у зв'язку з якими подіями? Як це вплинуло на його подальший розвиток?
- ✓ Як відобразились в історії міста події історії України?
- ✓ Які були особливості економічного розвитку міста?
- ✓ Які полії відбувались у Северодонецьку у 2014-2015 рр.?
- ✓ Постав кілька запитань до тексту.
- ✓ Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?
- ✓ За можливості знайди інформацію про Северодонецьк та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.

СІВЕРОДОНЕЦЬК – місто на сході України, районний і адміністративний центр Луганської області. Місто лежить між річками Сіверський Донець і Борова.

За однією з версій, місто отримало назву від річки Сіверський Донець. За іншою версією, назва походить від розташування на півночі Донецького краю.

Місто доволі молоде, Засновано у 1934 р. в межах міста Лисичанськ у зв'язку з будівництвом Лисичанського хімічного комбінату (яке зараз має назву «Азот»), коли виникла необхідність побудувати населений пункт для працівників одного з найбільших хімічних підприємств.

Перше робітниче селище, яке дало початок Северодонецьку називалось так само, як і все будівництво – Лисхімбуд. У побудованих бараках оселилися перші новосели. Жилося складно. Бездоріжжя, піщані бурі. Воду доводилося возити в бочках волами з річки або йти до єдиного колодязя за селищем.

У 1935 р. запущено в роботу завод силікатної цегли, здані в експлуатацію три перших двоповерхових житлових будинки, а також залізнична гілка довжиною 8 км, що з'єднували селище Лисхімбуд з Рубіжним. У 1938 р. селище виведене за межі міста Лисичанська.

Перед початком Другої світової війни у Лисхімбуді були вже змонтовані 10 корпусів хімкомбінату. На початку війни частину з них демонтували та евакуювали. Місто було окуповане німецькими нацистами протягом майже 7 місяців (11 липня 1942 р. – 01 лютого 1943 р.). Після де окупації почалось подальша розбудова Лисичанського азотно-тукового комбінату. У Лисхімбуді приступили до відновлювальних робіт.

У 1950 р. селище Лисхімбуд було перейменоване на Северодонецьк і отримало статус селища міського типу.

Напередодні нового 1951 р. будівельники здали перші цехи хімкомбінату. Першими продуктами хімкомбінату стали аміачна селітра та азотна кислот. Згодом продукція комбінату постійно розширялась, наприклад, за рахунок цінних добрив – вуглеамонійних солей.

Поступово місто перетворилась на великий центр хімічної промисловості країни. В адміністративних межах існують наступні великі підприємства: Северодонецьке об'єднання «Азот», Об'єднання «Склопластик», Северодонецьке науково-виробниче об'єднання «Імпульс», ЗАО «Северодонецький ОРГХІМ», «Укрхіменерго». Останніми роками у місті також діяли декілька науково-інженерних підприємств («Мікротерм», «Антекс-автоматика», «Хімтехнологія»), Северодонецька ТЕЦ, хлібокомбінат та інші. Тут розташовується компанія-виробник відеоігор Best Way, яка стала відомою завдяки серії ігор «У тилу ворога» і своєму ПО «GEM». Best Way є сертифікованим виробником персональних комп'ютерів.

За часів незалежності місто встигло здобути славу спортивного, хімічного і підприємницького міста. А ще місто настільки компактне, що місцеві кажуть, що можна обійти його лише за годину.

Під час збройного конфлікту з Російською Федерацією на початку травня 2014 р. місто було захоплено проросійськими терористами-бойовиками так званої «Армії Юго-Востока» разом з російськими військами. 22 липня 2014 р. місто було визволено українськими військами. Однак Северодонецьк увійшов у перелік населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, Неподалік від міста точились поодинокі військові дії та гинули українські воїни.

24 лютого 2022 року Російська Федерація карколомно розпочала широкомасштабне вторгнення в Україну, однією з цілей якого стало захоплення (відповідно – окупація) Донецької та Луганської областей. Захоплення останньої почалося майже одразу: російські загарбники обстрілювали населенні пункти, знищували інфраструктуру, соціальні об'єкти та житлові будинки. Нині Северодонецьк є місцем запеклої боротьби і героїчного спротиву Збройних Сил України загарбникам.

Северодонецьку, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

СУМИ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям. Ми пам'ятаємо про кожний будинок і кожну вулицю, зруйновану в наших містах рашистськими варварами! Ми пам'ятаємо, якими прекрасними вони були ще місяць тому!

Ми пропонуємо вам віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про місто Суми.

Цей матеріал підготовлено мешканкою Сум, яка залишається з родиною в місті, нашою колегою Світлою Моцак (к. п. н., завідувачка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін СумДПУ).

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Суми? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Коли засноване місто і у зв'язку з якими обставинами? Які джерела про це свідчать?*
- ✓ *Які особливості розвитку були пов'язані із статусом полкового містя?*
- ✓ *Як відобразились в історії міста основні події історії України до проголошення незалежності?*
- ✓ *Як розвивалось господарство міста у різні часи?*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про місто Суми та його жителів в різних джерелах. Поділися нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

СУМИ – місто обласного значення в північно-східній частині України, розташоване на берегах річки Псел, перлина Слобожанського краю. Найвірогідніше назва Суми походить від назв річок Суми й Сумки. За однією

з версій, назву Суми місто отримало від 3-х знайдених при заснуванні міста «сумок» з золотими монетами, тепер ці «сумки» відображено на гербі міста.

Вже в II–VI ст. на берегах річки Псел жили слов'янські племена. У VIII–X ст. на території сучасного міста Суми існувало поселення сіверян, а згодом велике городище часів Русі-України – Липеньськ. Під час монгольської навали воно було зруйноване.

Місто Суми засновано в 1652 р. будівництвом Суминої слободи козаками-переселенцями. У 1658 р. Суми стали центром Слобідського козацького полку, створеного з українського козацтва та очолюваного Г. Кондратьєвим. Органом самоврядування в місті була ратуша. Згідно перепису, в 1660 р. у місті проживало 2740 осіб: козаки і міщани. За роки існування полку козаки героїчно билися у численних походах і війнах. 1765 р. за наказом Катерини II цей полк, як і всі слобідські полки, був ліквідований, на його базі створено гусарський полк.

Із початку XVIII ст. у Сумах розвивається промисловість і торгівля. Виникають мануфактури, щороку влаштовувалися ярмарки. З 1765 р. місто стало центром Сумської провінції.

До початку XX ст. у місті зведені кам'яні будинки, з'явилися бруковані вулиці з електричними і газовими ліхтарями, водопровід телефон. Працювало 38 фабрик і заводів, з'явилися великі магазини, банки, лікарні, діяли 2 театри і кілька сінематографів, навчальні заклади, громадські парки.

Події XX століття: Перша світова війна, Українська революція (1917–1921 рр.) відлунювали в Сумах.

Місто постраждало під час Голодомору 1932–1933 рр. – тоді померло щонайменше 5222 жителі Сум.

З 1939 р. Суми – обласне місто. У 1930-х рр. у місті розвивається промисловість, з'являється педагогічний інститут, краєзнавчий музей і театр.

Під час Другої світової війни місто було окуповано і зазнало значних втрат (10 вересня 1941 р. – 2 вересня 1943 р.). Після відбудови місто стало потужним промисловим і культурним центром, що зростає та оновлюється.

Протягом останніх років здійснена реставрація центральної частини м. Сум. Прикрасами його є вулиця Соборна, Альтанка (ажурна дерев'яна споруда, побудована без жодного цвяха) та інші архітектурні цікавинки міста.

Станом на 1 січня 2022 р. чисельність населення м. Суми становила 256 474 осіб.

Із 24 лютого 2022 року місто чинить героїчний опір російській агресії. Цього дня російські окупаційні війська підійшли до міста з північно-східного напрямку, дорогою від села Юнаківка близько 7 ранку, після чого почалися бої за місто.

Суми, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

ТРОСТЯНЕЦЬ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки живі ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям. Ми пам'ятаємо про кожний будинок і кожну вулицю, зруйновану в наших містах рашистськими варварами! Ми пам'ятаємо, якими прекрасними вони були ще місяць тому!

Продовжуємо віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Тростянець.

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Тростянець? До якого історико-географічного регіону належить? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Коли тут виникає поселення і у чому була причина його виникнення?*

- ✓ *Які були особливості соціально-економічного розвитку Тростянця у XVII – XIX ст.?*
- ✓ *Як відобразились в історії міста основні події історії України до проголошення незалежності?*
- ✓ *Як розвивалось господарство міста у різні часи?*
- ✓ *Чому останніми роками Тростянець стає привабливим для туристів?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Тростянець та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

ТРОСТЯНЕЦЬ – місто у Сумській області розташоване на річці Боромля та її притоках у лісистій місцевості за 55 км на південь від обласного центру, нині центр об'єднаної територіальної громади.

Ця місцевість була заселена у VIII–X ст. представниками племінного союзу сіверян.

Село Тростянець було засновано переселенцями з Правобережної України на Слобожанщину у 50-х рр. XVII ст., які намагались уникнути відновлення панування польської шляхти на українських землях після поразки у битві під Берестечком.

Назва заснованої козацької слободи, за однією версією, утворилася від однойменної річки Тростянки, порослої тростієм, за іншою від слова «тростянці» (так називали у давнину сухі острівці серед заболоченої місцевості).

За документами, село Тростянець 1660–1762 рр. знаходилось у складі Охтирського полку. Землями навколо Тростянця спочатку на рівних підставах володіли обидві частини його жителів – козаки й посполиті. Однак згодом вони були привласнені козацькою старшиною, а значна кількість не тільки селян, а й козаків полку були закріпачені. До середини XVIII ст. усі мешканці Слобожанщини, крім духовенства та невеликої кількості козаків, були записані кріпаками поміщиків. Головним заняттям жителів у той час залишалось землеробство. Селяни відбували дво- або триденну панщину, виконували інші повинності, зокрема підводну. 1783 року в селі проживало 1217 кріпаків, кілька десятків сімей козаків, духовенства і торговців. Поміщик збудував цегельний завод, олійницю, магазин. На цей час селяни Тростянця були остаточно закріпачені. Наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. прискорився розвиток промисловості в селі, поживавилася торгівля. 1846 р. тут діяли винокурний, пивоварний, селітряний заводи та полотняна фабрика. Наступного року власник села побудував ще цукровий і рафінадний заводи, на яких застосовувалася праця 200 кріпаків. Понад тисячу місцевих селян по 4–5 днів на тиждень працювали в панській економії.

Після реформи 1861 р. почався прискорений економічний розвиток Тростянця. У другій половині XIX ст. тут працювали два цукрові (пісковий та рафінадний), два спиртові, селітряний та цегельний заводи, збудовано залізницю, що зв'язала його з Харковом і Сумами, винокурний завод, у 1896 р. – вальцьовий млин, лісопильний і паркетний заводи.

За часів Української революції влада у місті змінювалась кілька разів (австро-німецькі війська, Директорія, Червона армія, війська Денікіна) і щоразу це супроводжувалось розстрілами і грабунками.

Із встановленням радянської влади всі підприємства у Тростянці, було націоналізовано. На цих землях пізніше було створено Півненківський цукрозавод, завод «Електропобутприлад», бурякорадгосп, деревообробний комбінат. У 1923 р. у місті створено Красно-Тростянецьку лісодослідну наукову станцію, де донині розводяться цінні породи дерев, проводиться дослідження розвитку багатьох культур.

1925 р. Тростянець отримав статус селища міського типу, із 1940 р. – міста.

За радянських часів Тростянець разом з усією Україною пережив суцільну колективізацію і Голодомор.

Під час Другої світової війни Тростянець пережив довгу окупацію (10 жовтня 1941 р. – 9 серпня 1943 р.). Зруйновано промислові підприємства, житлові будинки, школи, інфраструктуру. Було вбито 157 жителів міста, 280 вивезли на роботу до Німеччини.

Після відбудови у 50–70-ті рр. ХХ ст. у Тростянці працювали цукровий, масло виробний, цегельний, машинобудівний, деревообробний заводи, шоколадна фабрика, лісгосп та ін.

У 2015 р. чисельність населення в місті становила 20 708 осіб. Найбільш відомим підприємством Тростянця стала шоколадна фабрика «Україна», одне з провідних підприємств в галузі харчової промисловості України. Це підприємство відомо своїми торговими марками «Корона», «Alpen Gold», «Jacobs», «Tuc», «Barni» і «Milka».

Сприятливі кліматичні умови та наявність у місті історичних та архітектурних пам'яток, мальовничих природних місць (Тростянецький дендропарк, каскад озер в урочищі Нескучне та урочище Веселе, заплави річки Боромля) зробили Тростянець привабливим для туристів. У 2012 р. тут відкрито «Музей шоколаду».

Наразі Тростянець поправу вважається культурною та фестивальною столицею Слобожанського краю. Тут щорічно проводяться: міжнародний живописний пленер «Мальовнича Тростянеччина, Міжнародний фестиваль історичної реконструкції «Стара фортеця», музичний фестиваль «Чайковський FEST, музичний фестиваль «СХІД-РОК», спортивний фестиваль «Нескучний ВелоFEST».

Починаючи з 24 лютого 2022 року, місто потерпало від атак російської армії і чинило героїчний спротив до звільнення його ЗСУ.

Тростянцю, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

ХАРКІВ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Харків.

Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташовано місто Харків? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Коли почався інтенсивний розвиток Харкова? З чим це пов'язано?*
- ✓ *Які періоди в історії міста ти можеш виокремити?*
- ✓ *Чому Харків називають «першою столицею»?*
- ✓ *Постав кілька запитань до тексту.*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Харків та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

ХАРКІВ – місто – обласний центр Харківської області. Розташований на північному сході України, на Слобожанщині, при злитті річок Харків

(притока Лопані), Лопань (притока Уди) і Уда (притока Сіверського Дінця). Друге за кількістю мешканців місто України. Великий науковий, культурний, промисловий і транспортний осередок України. Володіє повним комплектом нагород Ради Європи: Європейським Дипломом, Почесним Прапором, Почесною Відзнакою і Призом Європи.

Територію сучасного Харкова люди почали обживати в давнину. Розкопки археологів свідчать, що тут проживали різні народи: скіфо-сарматські, черняхівські племена, половці, а в другій половині I тис. – східнослов'янське плем'я сіверян. Ще у VIII ст. слов'яни заснували на місці майбутнього Харкова своє поселення, що в X ст. стало відоме як місто Донець. Донець був не тільки фортецею, але й центром ремесла (ковальського, ювелірного, гончарного та ін.), важливим пунктом транзитної торгівлі.

Існує кілька версій про виникнення назви «Харків». Деякі історики вважають, що Харків – трансформована назва від Шарукань, половецької столиці, яка була на цих землях, інші пов'язують назву з ім'ям ватажка перших українських переселенців в середині XVII ст. Харка (Харитона). Більшість же фахівців вважають, що свою назву місто отримало від річки Харків.

Засновниками міста були українські козаки й селяни – переселенці з Наддніпрянської України, які почали обживати незаселені території.

За писемними джерелами важко встановити точний рік заснування Харкова. Дослідники припускають, що це може бути відрізок часу 1654–1656 рр., коли навкруги поселення почали зводити фортеці. Від середини 1660-х рр. Харків – центр слобідських козацьких полків, згодом – новоутвореної Слобідсько-Української губернії, а з 1835 р. – Харківської губернії.

Інтенсивний розвиток Харкова почався з кінця 1850-х рр., від часу відкриття покладів вугілля Донбасу. У другій половині XIX ст. проведено залізницю, відкрито чавуноливарний, паровозобудівний заводи, завод землеробських машин і знарядь М. Гельферіха тощо. Місто стає великим промисловим центром машинобудування й металообробки, одним з найважливіших залізничних вузлів імперії.

Із 1857 р. у Харкові функціонував телеграф, у 1880–90-х рр. у місті запрацював водогін, телефонний зв'язок, з'явилася електрика, 1906 р. – трамвай. Центр міста забудовували багатоповерховими прибутковими будинками, банками, готелями, над проектами яких працювали видатні архітектори. Ефективно діяло міське самоврядування.

На межі XIX – XX ст. у Харкові зосереджується український політичний рух. 1900 р. тут виникла перша в підросійській Україні українська політична партія – Революційна українська партія (РУП), працював відомий ідеолог самостійницького руху М. Міхновський.

У період Української революції (1917–1921 рр.) влада в Харкові належала Українській Центральній Раді, Гетьманату, Директорії. Місто зазнало і червоний більшовицький терор, і свавілля армії Денікіна, і наслідки інтервенції, і націоналізацію. У грудні 1919 р. в захопленому більшовиками

місті було відновлено радянську владу, Харків став столицею УСРР (1919–1934 рр.).

За часів столичного статусу місто інтенсивно розвивалося. Створювалися промислові гіганти: Харківський тракторний завод (1931 р.), Харківські турбінний та верстатобудівний заводи (1934 р.) тощо. Споруджено першу залізобетонну багатоповерхівку в Європі: хмарочос – Держпром (1929 р.). У Харкові почалася історія вітчизняної цивільної авіації, відкрито перший в Україні аеропорт, 1924 р. започатковані перші регулярні пасажирські лінії: Харків – Полтава – Київ і Харків – Кіровоград – Одеса. 1928 р. було розпочато перші міжнародні авіарейси за маршрутом Харків – Тегеран. Із 1924 р. запрацювала перша в Україні радіостанція, Харків першим вийшов в український радіоетер.

Разом з усією Україною Харків пережив трагедію Голодомору 1932–1933 рр.

У 1934 р. столицю УСРР перенесли до Києва, однак Харків зберігав провідні позиції в промисловому виробництві.

Під час Другої світової війни Харків і Харківщина стали місцем жорстоких боїв. Окупаційний режим у Харкові можна поділити на два періоди: 24 жовтня 1941 р. до 16 лютого 1943 р. – перша окупація; з 15 березня до 23 серпня 1943 р. – друга окупація. За часи окупації населення міста зменшилося на три чверті, було зруйновано основну інфраструктуру. Окупанти піддавали репресіям населення за підозрою у співпраці з підпіллям, масово винищили єврейське населення.

Протягом кількох років Харків відбудовували після масштабних руйнувань, запущено нові заводи. У середині 50-х рр. розпочала свою роботу Харківська телестудія. У 1962 р. населення міста наблизилося до 1 млн. осіб, Харків став другим, після Києва, містом-мільйонером в Україні. 1975 р. відкрито першу чергу метрополітену, нині діє три лінії.

Після проголошення незалежності України Харків залишається одним із найбільших промислових центрів нашої держави. Промисловий потенціал міста складають підприємства машинобудівної галузі (Харківський тракторний завод, Завод імені Малишева, «Турбоатом», «Електроважмаш»), а також хімічної, електроенергетичної, паливної, харчової галузей (кондитерська фабрика «Харків'янка», Харківська бісквітна фабрика тощо). У 2019 р. в Харкові працювали 19 410 великих, малих і середніх підприємств,

Харків – великий освітній, науковий і культурний центр. Уже в XVIII ст. тут діяв Харківський колегіум, у якому викладали повний курс наук, його бібліотека стала першою в місті і до 40-х рр. XIX ст. налічувала вже 5 тис. томів.

1805 р., завдяки ініціативності Василя Каразіна, в Харкові відкрито університет, який нині носить його ім'я. 1812 р. у місті відкрито Інститут шляхетних дівчат. У другій половині XIX ст. за ініціативи Христини Алчевської створені жіночі недільні школи. 1886 р. відкрито велику

громадську бібліотеку. Уперше в Російській імперії тут в 1910 р. науковий ступінь доктора історії надали жінці, Олександрі Яківні Єфименко.

Ще на початку ХІХ ст. місто стало осередком української культури відродження, тут з'явилися перші видання з історії, мовознавства, етнографії, зароджується українська проза (Григорій Квітка-Основ'яненко) та драма (Микола Костомаров).

Із Харковом ХХ ст. пов'язана творчість Павла Тичини, Володимира Сосюри, Остапа Вишні, Гната Хоткевича, Івана Багряного, Леся Курбаса та ін.

У 1920–30-х рр. створена у місті система науково-дослідних інститутів сприяла розвиткові науки. 1934 р. в Інституті фізики група вчених розщепила атомне ядро.

У Харкові функціонував театр Леся Курбаса «Березіль», 70-річчя якого відзначали у 1992 р. за рішенням ЮНЕСКО.

Харків славиться своєю архітектурою. Культурну цінність мають не лише окремі пам'ятки та ансамблі, а й усе історичне ядро міста. Майдан Свободи в Харкові – один із найбільших в Європі.

У Харкові народилися або жили тривалий час нобелівські лауреати – фізик Лев Ландау, біолог Ілля Мечников, економіст Саймон Кузнець; Юрій Кнорозов, який розшифрував ієрогліфи індіанців майя.

24 лютого 2022 року, близько 5:00 російські війська почали обстріли Харкова. Відтоді місто постійно піддається авіаційним, артилерійським, ракетним ударам, внаслідок яких загинули сотні людей, понад 200 об'єктів цивільної інфраструктури Харкова частково або повністю знищені. Мужність і героїзм ЗСУ, бійців територіальної оборони, мирного населення унеможливили захоплення Харкова російськими окупантами.

06 березня 2022 року Указом Президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії російської федерації проти України місту присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

Харкове! Сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

ХЕРСОН

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки є ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям.

Ми пропонуємо вам продовжити віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відновимо після війни.

Сьогодні говоримо про Херсон.

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

✓ *Де розташовано місто Херсон? До якого історико-географічного регіону відноситься? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*

- ✓ Коли виникли найдавніші поселення на цій території?
- ✓ Коли засноване місто і у зв'язку з якими подіями? Як це вплинуло на його подальший розвиток?
- ✓ Що називають паланкою? Знайди на історичній карті Інгульську паланку. Території яких областей сучасної України до неї входили?
- ✓ Як відобразились в історії міста основні події історії України?
- ✓ Чому Херсон є важливим центром півдня України?
- ✓ Постав кілька запитань до тексту.
- ✓ Яку інформацію щодо розвитку міста можна знайти у наведених візуальних джерелах?
- ✓ За можливості знайди інформацію про Херсон та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.

ХЕРСОН – місто на півдні України, адміністративний центр Херсонської області. Розташоване на правому високому березі Дніпра. Важливий економічний центр півдня України. Значний залізничний вузол (на лінії Миколаїв–Снігурівка–Джанкой), морський торговельний і річковий порт.

Херсон має місто-супутник Олешки. Херсон запозичив свою назву в давньогрецького міста Херсонеса Таврійського (з грецької Херсонесос означає півострів).

Територія сучасного Херсона була заселена з давніх часів. Виявлені в різних районах міста поховання та речові знахідки свідчать про перебування тут людини вже у III–II тис. до н.е. У IV–III ст. до н.е. на цій території кочували скіфи, з часом їх змінили сармати, про що свідчать знайдені поховання. У період Русі-України (IX–XII ст.) по Дніпру проходив важливий торговий шлях «із варягів у греки» і знаходилось слов'янське поселення.

На мапах з початку XVII ст. і практично до середини XVIII ст. на місці сучасного Херсона розташовувалося місто Біліховичі (Білховичі). У 1737 р. під час російсько-турецької війни на правому березі Дніпра було побудовано укріплення Олександр-Шанц, яке за часів Нової Січі⁶¹ було центром Інгульської паланки. У 1776 р. із колишніх запорожців сформовано поселенський Херсонський пікінерський полк⁶². Після наступної російсько-турецької війни (1768–1774 рр.) до Росії були приєднані землі між Дніпром і Південним Бугом. Убезпечення цих земель від можливих нападів потребувало спорудження нової потужної фортеці, а також надійного флоту. За указом Катерини II на карті імперії з'явилося нове місто – Херсон, центром якого стала Херсонська фортеця, побудована в 1778–1788 рр. Вона стала зразком земляного фортифікаційного будівництва. Фортеця мала видовжену зіркоподібну форму. Довкола неї було вирито рів та насипано земляний вал, на бастіонах якого було встановлено 220 гармат, а всередині був комплекс

⁶¹ Нова Січ (Підпільненська Січ) - адміністративний і військовий центр запорозького козацтва в 1734–1775 роках, створений після повернення Війська Запорозького низового під російський протекторат.

⁶² Пікінерні полки – легка кіннота Російської імперії, утворена після реорганізації війська південної Гетьманщини – полтавського та миргородського полків та частини Війська Запорозького, що існувала в 1764–1783 рр. Частини і підрозділи (полки та роти) були також адміністративно-територіальними одиницями.

адміністративних та виробничих будівель. Визначною пам'яткою архітектури став ансамбль Палацової площі, розташованої в центрі фортеці. У Херсоні розпочиналося будівництво Чорноморського флоту. 1783 р. зі стапелів адміралтейської верфі було спущено на воду перший 66-гарматний корабель.

Наприкінці XVIII ст. Херсон відіграв важливу роль у розвитку внутрішніх та зовнішніх економічних зв'язків російської імперії. Через Херсонський порт здійснювалася торгівля з Францією, Італією, Іспанією та іншими країнами Європи.

У 1803 р. Херсон став центром губернії, що охоплювала майже весь південь тодішньої України. У місті розвивалося цивільне суднобудування, виростили підприємства з переробки продукції сільського господарства. З проведенням днопоглиблювальних робіт у Дніпра Херсон знов набув значення важливого морського порту. На початку XX ст. десятки мільйонів пудів хліба щороку вивозили звідси до Великої Британії, Німецької імперії, Данії та інших держав. Промислові підприємства міста постачали продукти харчування, вироби легкої промисловості, лісообробки, суднобудування, сільськогосподарського машинобудування.

У 1907 р. залізнична колія з'єднала Херсон з великими містами країни, а у 1908 р. дала струм перша міська електростанція. Місто було не лише адміністративним, а й культурним центром Півдня України.

Не минули Херсон буремні події часів Української революції. У період з березня 1917 р. по квітень 1920 р. влада в місті неодноразово змінювалася - місто побувало під контролем австро-німецьких військ, гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР, військ Антанти, армії Денікіна. 16 квітня 1920 р. у місті була встановлена радянська влада.

У 30-ті рр. Херсон перетворився на великий промисловий центр. Були побудовані електромашинобудівний завод, кондитерська фабрика, консервний і бавовнопереробний завод, закінчено будівництво одного з найбільших у країні елеваторів. Був збудований нафтопереробний завод. Збільшив обіг вантажів херсонський порт (у 1939 р. через нього було перевезено 1 млн. тонн вантажів). У 1941 р. в Херсоні було відкрито аеропорт, діяла авіашкола, яка випустила велику кількість пілотів – героїв часів німецько-радянської війни.

Під час Другої світової війни Миколаїв майже три роки був окупований гітлерівськими загарбниками. За час окупації в місті було знищено 17 тис. цивільних громадян та майже 40 тис. військовополонених, 15 тис. вивезено до Німеччини, 18 900 жителів – учасники бойових дій, з яких 7 598 – загинули, 16 482 – нагороджені. В період німецької окупації у Херсоні активно діяла Організація Українських Націоналістів (революційна). Херсонський окружний провід ОУН(р) очолював Богдан Бандера (рідний брат Степана Бандери).

У повоєнні роки місто перетворилося на великий промисловий, сільськогосподарський та культурний центр на Півдні України. Тут запрацювали виробничі потужності суднобудівного заводу, заводів ім. Петровського, нафтопереробного, бавовняного комбінату. У 1977 р.

збудований автомобільний міст через Дніпро, який зв'язав місто з Лівобережжям та Кримом.

За роки незалежності було проведено структурну перебудову великих херсонських підприємств, відновлення та реставрацію визначних пам'яток та споруд міста, відкрито нові підприємства, зокрема автомобілебудівний завод СКІФ, підприємство Анто-Рус. Чисельність населення міста на 1 січня 2022 р. становила 279 131 осіб.

Із початку березня місто тимчасово окуповане Російською Федерацією. 06 березня 2022 року Указом Президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України місту присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

Херсоне, сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

ЧЕРНІГІВ

Міста засновують і розбудовують люди. Місто живе, поки живі ті, хто його любить і турбується про нього. Воно може навіть зникнути, а потім відродитись знов, завдяки людям. Ми пам'ятаємо про кожний будинок і кожну вулицю, зруйновану в наших містах рашистськими варварами! Ми пам'ятаємо, якими прекрасними вони були до війни!

Продовжуємо віртуальну подорож великими і маленькими українськими містами героїв, якими ми пишаємось і які обов'язково відбудуємо після війни.

Сьогодні говоримо про Чернігів

Інформацію взято з відкритих джерел Інтернету. Вчителі можуть використовувати ці інформаційно-методичні матеріали як окрему частину

уроку чи в інший спосіб. Варто супроводжувати їх запитаннями та завданнями, наприклад:

- ✓ *Де розташований Чернігів? Які особливості розвитку цього регіону вам відомі?*
- ✓ *Яку археологічну, хронологічну й топонімічну інформацію про Чернігів можна знайти у наведених матеріалах?*
- ✓ *Які періоди в історії міста ти можеш виокремити?*
- ✓ *Як відобразились в історії міста основні події історії України?*
- ✓ *Яку інформацію щодо розвитку Чернігова можна знайти у наведених візуальних джерелах?*
- ✓ *Чому Чернігів називають містом-музеєм під відкритим небом?*
- ✓ *За можливості знайди інформацію про Чернігів та його жителів в різних джерелах. Поділись нею з однокласниками та виклади на цій сторінці ФБ.*

ЧЕРНІГІВ – місто обласного підпорядкування, центр Чернігівської області, один із головних осередків політико-економічного, соціального і культурного життя України у минулому й тепер.

Розташований на північному сході України, у Придніпровській низовині, на правому березі Десни (притока Дніпра) і на річці Стрижень (притока Десни). За переказами, Чернігів отримав назву на честь першого місцевого князя – Чорного. Також є припущення, що Чернігів завдячує своєю назвою темним, дрімучим, «чорним», лісам, які з усіх боків оточували місто.

Чернігів – одне з найдавніших міст України. Люди мешкали на цих територіях ще з часів неоліту, понад 3 тис. років тому. За слов'янських часів Чернігів був центром племені сіверян.

У літописі Чернігів вперше згадується в 907 р. у договорі князя Олега з греками, а у середині X ст. – у візантійських джерелах. На початку X ст. у Чернігові та його околицях з'являються кургани. В них ховали знатних жителів. Серед сотні чернігівських курганів найбільшим є Чорна могила, її насип сягає 10 м висоти, а діаметр – близько 40 м. Не лише перша письмова згадка, але й кургани свідчать, що навіть на ранньому етапі своєї історії Чернігів належав до найважливіших міст Русі. Зникають кургани після появи християнства на початку XI ст. Наприкінці X ст. для захисту Чернігова споруджується потужний вал з ровом і стінами. Оточена валом територія стала основною частиною міста, що дістала назву Дитинець.

На початку XI ст. розпочався князівський період історії Чернігова. Високий статус столиці Чернігівського князівства сприяв економічному і культурному піднесенню Чернігова – одного з найбільших міст Русі й тогочасної Європи. Розвивалися ремесла й торгівля, велися літописи, виник власний чернігівський архітектурний стиль, були зведені храми, тереми, надбрамні споруди, деякі з церков збереглися донині.

У 1239 р. місто було зруйновано монгольським військом, населення переважно винищене або забране в полон. Наприкінці XIV ст. Сіверська земля перейшла до складу Великого князівства Литовського. Після литовсько-

московської війни (1500–1503 рр.) Чернігів увійшов до складу Великого князівства Московського і слугував фортецею на кордоні.

На початок XVII ст. Чернігівська земля потрапила під владу Речі Посполитої. Чернігів став центром Сіверського князівства (згодом – Чернігівського воєводства). У регіоні з'явилися католицька та унійна церкви. 1623 р. місту було надано магдебурзьке право. Тут почав діяти магістрат, з'явилися ремісничі цехи пекарів, кравців, кушнірів, шевців і ковалів. Тоді з-поміж іншого почало активно розповсюджуватись пивоваріння. 1646 р. унійний єпископ Кирило (Ставровецький-Транквіліон) започаткував друкарство, видавши збірник релігійних творів «Перло многоценное».

У період Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) Чернігів був центром козацької сотні, згодом і козацького полку. Чернігівське козацтво брало активну участь у військових діях. За Зборівською угодою польський король визнавав самоврядність Війська Запорозького в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. За козацької доби стародавній Чернігів відроджується. З другої половини XVII ст. тут утвердилися багаті, впливові роди козацької старшини: Лизогуби, Дуніни-Борковські, Полуботки, які відбудували місто, відновили його стародавні храми. Єпископ Лазар (Баранович) переніс до Чернігова друкарню, закладену ним у Новгороді-Сіверському. Вона стала однією з найбільших в Україні.

1700 р. за сприяння та фінансування гетьмана Івана Мазепи почав діяти Чернігівський колегіум. Окрім обов'язкової латинської мови, тут вивчали польську, слов'янську, грецьку, німецьку, французьку мови, а також поетику, риторику, філософію, географію, історію, математику. Бібліотека колегіуму була однією з найкращих в Україні.

Наприкінці XVII – початку XIX ст. Чернігів стає одним з губерньських центрів у складі Російської імперії. В економіці переважали ремісниче виробництво, дрібна торгівля, місцева харчова промисловість, працювали цегельні, свічковий і миловарний завод тощо.

На межі XIX – XX ст. в Чернігові відкрився один із перших у Російській імперії міський банк. У наступні десятиріччя велась модернізація міської інфраструктури: з'явилися бруковані вулиці, електричне освітлення, водогін із використанням артезіанських свердловин. У місті діяли «Громада» і «Просвіта». Відкрилися міська бібліотека та один із найкращих українських історичних музеїв, створений на основі колекції В. Тарновського.

Серед найвідоміших діячів Чернігова кінця XIX ст. – початку XX ст. був адвокат Ілля Шраг. Ще у 90-х рр. XIX ст. він наполегливо боровся за впровадження української мови в початковій школі. Був обраний депутатом І Державної думи, де очолив першу українську фракцію. Головною метою її діяльності стала підготовка законопроекту про автономію України. Ілля Шраг викривав антисемітизм, розглядаючи його як руйнівну силу в руках правлячих кіл, брав участь у розробці аграрного законопроекту.

Під час Української революції 1917–1921 рр. Чернігів потрапляв під владу різних політичних сил. У листопаді 1919 в місті остаточно утвердилась радянська влада. У 1932 р. була утворена Чернігівська область УСРР.

Голодомор 1932–1933 рр., що забрав життя мільйонів українських селян, не обминув і Чернігів. У місті померло щонайменше 3602 жителі. Під час сталінського терору понад тисячу чернігівців зазнали репресій.

У роки Другої світової війни Чернігів окупували нацисти (10.09. 1941 – 02.09.1943). Встановлення нацистського «нового порядку» викликало потужний рух опору: діяли радянські підпільники, які підтримували зв'язок з партизанами, здійснювали саботаж і диверсії проти гітлерівців. Члени ОУН в Чернігові залучили до своїх лав частину інтелігенції та молоді, представників різних верств населення. У березні-квітні 1942 р. ОУН-Б. створило в Чернігові підпільний обласний провід. Через надвеликі руйнування Надзвичайна державна комісія визнала Чернігів одним із найбільш зруйнованих міст СРСР.

Протягом 1960–70-х рр. відбулася швидка індустріалізація міста. Були споруджені й діяли великі підприємства, які належали до лідерів своїх галузей у СРСР. Продукцію камвольно-суконного комбінату і комбінату «Хімволокно» знали в багатьох країнах світу.

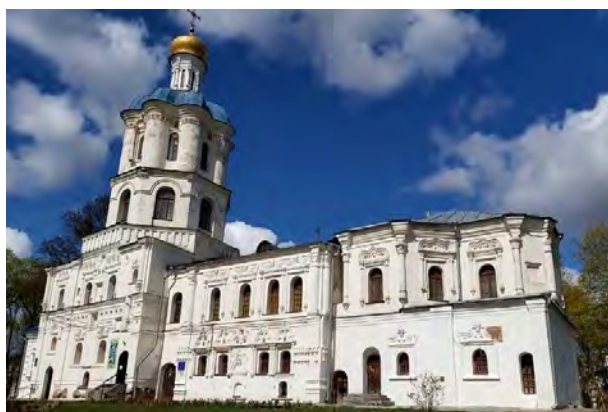
Чернігів – один з найбільших історико-культурних центрів України. У різні часи з містом була пов'язана діяльність письменників Л. Глібова, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, В. Самійленка, П. Тичини, В. Блакитного, М. Вороного, О. Десняка; істориків М. Маркевича, Філарета (Гумілевський), етнографа О. Маркович, громадських діячів О. Русова, С. Русової; художників М. Жука, І. Рашевського; митців М. Заньковецької, Г. Верьовки. В Чернігові зберігається велика кількість унікальних пам'яток історії та культури.

Із початку повномасштабної російсько-української війни Чернігівщина була тим напрямком, де постійно точилися бої. З початку березня до початку квітня Чернігів та його передмістя потрапили в облогу, в якій вони перебували більше місяця. 06 березня 2022 року Указом Президента України з метою відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості громадян, виявлених у захисті своїх міст під час відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України місту присвоєно почесну відзнаку «Місто-герой України».

Чернігове! Сьогодні ти символ мужності для всієї України і світу!

Додаток 7

ВІДЕОМАТЕРІАЛИ ПРО ЗНИЩЕНІ МІСТА І СЕЛА УКРАЇНИ

Український інститут національної пам'яті презентував фотовиставку «Стерті з лиця землі» про найбільш зруйновані міста під час вторгнення

<https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavky-steri-z-lycy-a-zemli>

15 листопада 2023 року

Сьогодні внаслідок бойових дій, ракетних, бомбових, та артилерійських обстрілів багато населених пунктів зазнали руйнувань. Російська армія свідомо використовує тактику «випаленої землі». Кількість повністю, чи майже повністю знищених міст і сіл обчислюється уже десятками. Частина ж розташована на тимчасово окупованій території, тож після деокупації ситуація може виявитися ще більш трагічною. Про цей злочин російського агресора необхідно пам'ятати та постійно нагадувати і в Україні і у світі. Адже це – не лише знищені будинки, а руйнування українського світу, знищення історичної пам'яті і зламані долі тисяч людей, які втратили домівку.

Банерна виставка «Стерті з лиця землі» містить фотосвідчення руйнувань у різних регіонах як-от: Луганщина, Донеччина, Слобожанщина та Південь України. Тематичні банери акцентують увагу на знищених на 80-100 відсотків населених пунктах, перетворених російською армією на пустку і руїну. Зокрема, Попасна, Мар'їнка, Соледар, Бахмут. На банерах розміщені QR-коди з посиланням на короткі відео знищених сіл і міст України, які додатково візуалізують весь жах та морок випаленої ворогом землі.

У виставці використана інформація та відеоматеріали, що були надані УІНП Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України, Луганською, Донецькою, Миколаївською, Херсонською та Харківською обласними військовими адміністраціями.

Фотоматеріали для виставки надані відомими військовими фотографами, прес службами 93-ї окремої механізованої бригади «Холодний Яр», 56-ї окремої мотопіхотної Маріупольської бригади, 72-ї окремої механізованої бригади імені Чорних Запорозжців, фотокореспондентами українських медіа.

За посилання можна завантажити файли для друку.

Відеоматеріали «СТЕРТІ З ЛИЦЯ ЗЕМЛІ»

Донецька область

1) АВДІЇВКА

<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c9r6v3y65d2o>

Авдіївка – невелике промислове місто близько Донецька, захопленого проросійськими бойовиками навесні 2014-го.

Усі ці роки Авдіївку утримували українські війська, які побудували там міцні оборонні укріплення. Попри близькість до лінії фронту, місто останні роки розвивалося та економічно зростало.

Повномасштабна війна все змінила. Зупинився місцевий завод, більшість мешканців залишила місто, рятуючи від щоденних руйнівних бомбардувань. А місто перетворилось на руїну.

Велика кривава битва за Авдіївку тривала чотири місяці.

2) БАХМУТ

https://www.instagram.com/p/Ct8lXynoFYd/?utm_source=ig_web_copy_link&img_index=1

Бахмута більше не існує. Те, що ви бачите - залишки колись справді гарного міста з досить розвиненою інфраструктурою та приємною архітектурою. Росія та пригожин разом з вагнерами вирішили звільнити Бахмут. Звільнити від нормального цивілізованого щасливого життя. Люди, що жили в цих будівлях, нині зруйнованих вщент – втратили все. Їх рідне місто стерли з лиця землі. Немає нічого. Лишився лише руський мир. Такий як він є.

Понівечене місто, розруха, важкі бої, земля всіяна тілами ворога, години за дні. Це сьогодні міста Бахмут. 93 бригада «Холодний Яр»

<https://www.facebook.com/watch/?v=634182741880145&ref=sharing>

Бахмут. Зруйновані житлові квартали. 9 березня 2023.

<https://me-qr.com/DnRAhzw5>

3) БОГОРОДИЧНЕ – одне з численних сіл Донеччини, понівечених росіянами

<https://me-qr.com/Pn3fRH3v>

Опубліковано 19 жовтня 2022 року о 19:42

Активні бойові дії тривали тут навесні, з літа до 11 вересня село було в окупації. За цей час воно було повністю знищене – не лишилося жодної цілої будівлі. Тепер це село-привид. Єдине, що залишається після росіян, – це руїни та гори сміття.

4) ВУГЛЕДАР

<https://www.youtube.com/watch?v=RAJ8Qd9IxV0>

Воїни 72 бригади ім. Чорних Запорозжців показали, на що перетворюють рашисти Вугледар

5) Село ДОЛИНА Донецької області повністю зруйноване російськими окупантами

<https://me-qr.com/Vrd27rUP>

6) МАР'ІНКА: російські окупанти вщент зруйнували місто

<https://me-qr.com/szmvTTE3>

Опубліковано 31 серпня 2022 року

Мар'їнка, точніше те, що від неї залишилось. Російські окупанти вщент зруйнували це місто на Донеччині. Зазначимо, що Мар'їнка знаходиться під контролем українських військових. Нині на цьому напрямку точаться важкі бої, повідомляють у Генштабі ЗСУ.

7) ПІСКИ: окупанти вщент зруйнували селище

<https://me-qr.com/Vrxh52fw>

Опубліковано 26 жовтня 2022 року о 22:50

Піски. Зруйноване від російських ударів селище. Окупанти принесли смерть у це місце...

Як сьогодні виглядають Піски, що неподалік Авдіївки, дивіться у відео.

8) СОЛЕДАР

Руїни Соледача <https://me-qr.com/uS4TBluW>

Луганська область

9) БІЛОГОРІВКА зруйнована майже вщент.

<https://www.facebook.com/watch/?v=1728382594228603>

10) ВРУБІВКА Луганщина після окупантів | Війна в Україні

<https://www.youtube.com/watch?v=4lc130PbGes>

Село Врубівка на Луганщині. Окупанти застосовували у Врубівці всі види боєприпасів, включно із запалювальними.

11) ПОПАСНА

Місто-привид. Окупована Попасна в руїнах

<https://me-qr.com/c8uIBf2x>

12) СЕВЕРОДОНЕЦЬК

Северодонецьк зараз: кадри зруйнованого міста, яке перебуває під російською окупацією

<https://me-qr.com/wTEDDQHE>

Миколаївська область

13) Знищені селища Миколаївської області (drone 4k)

<https://www.youtube.com/watch?v=X-M-LqEn6IE>

Харківська область

14) ДОВГЕНЬКЕ

Довгеньке на Харківщині: 40-метровий кратер на околиці сел.

а – вид з дрона

<https://me-qr.com/6y2ayePb>

Село Довгеньке, неподалік Ізюму. У 2022 р. тут проходила лінія фронту і велися одні з боїв на Харківщині. На околиці села, на місці колишнього

агропідприємства – величезний кратер. Місцеві кажуть, що від удару авіації. По одній з теорій, бомба чи ракета влучила у склад селітри, який був на підприємстві. Масштаби кратера і руйнувань навколо вражають.

15) КАМ'ЯНКА Харківської області

<https://me-qr.com/1bos3LWb>

Кам'янка знаходиться біля Ізюма. Колись квітуче село, де проживало понад 1000 жителів, росіяни перетворили на гнітючу мертву пустку. В селі майже не залишилося вцілілих будинків. Зараз село Кам'янка не придатне для життя. Звільнене від рашистів восени 2022 року.

Херсонська область

16) ОЛЕКСАНДРІВКА, Херсонська область 21 листопада 2022 року

<https://me-qr.com/ZSciflmE>

По дорозі в Станіслав (завозили продуктову допомогу) проїжджали Олександрівку, село в Станіславській громаді Херсонської області. Село повністю зруйноване. Через село пройшов фронт бойових дій. Битви за населений пункт тривали весь квітень 2022 року. Станом на середину травня 2022 року в селі майже не лишилось цілих будинків, від окремих кварталів лишились тільки фундаменти. 9 листопада 2022 року село звільнили. Дід з сином, які на відео, були в селі усю окупацію. Що пережили – словами не пояснити, жах.

Війна – це лихо, катастрофа, це забрані життя, поруйновані будинки, це насильство і мародерство.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрова О. С., Дзюбань, О. П. Патріотизм як соціокультурний феномен / Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика: моногр. / Авт. кол.: Александрова О.С., Левітас Ф.Л., Салата О.О., Шепетяк О.М., Матвійчук О.Є., Петрошук Н.Р. та ін. ; [за заг. ред. проф. Левітаса Ф.Л.]. К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. С. 5–32. URL : <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/26140>
2. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ : Фенікс, 2022. 64 с.
3. Будуймо своє майбутнє: як спланувати та реалізувати учнівський соціальний проєкт. Навчальні матеріали / автор-укладач Олена Пометун. БО «Вчителі за демократію та партнерство». К., 2019. 46 с.
4. Велика українська енциклопедія. URI : <https://vue.gov.ua>
5. Гупан Н. М. Проєктна діяльність учнів з історії у контексті Нової української школи. *Актуальні проблеми сучасної освіти: реалії та перспективи*: Матеріали V (IV) Всеукраїнської конференції студентів та викладачів закладів освіти. Тези доповідей учасників конференції. Том 1 – Дніпро : ВСП «Маріупольський фаховий коледж ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», 2023 р. С. 31–32. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735402/>
6. Державний стандарт базової середньої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartivpovnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>
7. Іванов І. Теоретико-методологічний концепт взаємодії ідентичностей. *Політичний менеджмент*, 2012. №1–2. С. 18–27. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/ivanov_teoretyko.pdf
8. Методичні матеріали для вчителів, Український Інститут національної пам'яті. URL : <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam>
9. Методичні рекомендації щодо 100-річчя української революції 1917—1921 років [Електронний ресурс]. URL : <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/metodychni-rekomendaciyi-do-100-richchya-ukrayinskoyi-revolyuciyi-1917-1921-rokiv>
10. Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство. 5–6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (автори Пометун О.І., Ремех Т.О., Малієнко Ю.Б., Мороз П.В.) URL : <https://drive.google.com/file/d/1CY5z3nE00cge1lXTWu9WkgQxy5QO7EDL/view>
11. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М., Малієнко Ю. Б., Серова Г. В.). URL :

- <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/08.09.2023/Istoriya.Ukrayiny.7-9.kl.Pometun.ta.in-08.09.2023.pdf>
12. Нагорна Л.П. Ідентичність етнічна [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України : Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Видавництво «Наукова думка», 2005. 672 с., іл. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_etchna
  13. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // *Політичний менеджмент*, 2003. № 2. С. 14–30.
  14. Організація проектної діяльності учнів: навчально-методичний посібник для студентів освітнього ступеня «магістр» денної та заочної форми навчання / уклад. З. О. Возна. Умань : «ВПЦ» Візаві, 2019. 267 с.
  15. Остапенко М. Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства / М. Остапенко // *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. К., 2011. Вип. 22. С. 135–143. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26831/14-Ostapenko.pdf>
  16. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Лозовий В. С., Валевський О. Л., Здіорук С. І., Зубченко С. О. та ін.] / за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 144 с.
  17. Пометун О.І. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український педагогічний журнал*. 2023, №2. С. 62–72. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/735422/>
  18. Пометун О., Малієнко Ю., Ремех Т. Досліджуємо історію і суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів заг. сер. освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2022. 176 с. URL : https://pidruchnyk.com.ua/1675-_doslid_istoriyi_pometun.html
  19. Пріма Д. Громадянськість як інтегративна якість особистості майбутнього фахівця. *Інноватика у вихованні* : збірник наукових праць. Рівне, 2019. С. 221–225. URL : <https://ojs.itup.com.ua/index.php/iuu/article/view/195/182>
  20. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 №2834-IX. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/t222834>
  21. Ремех Т. О. Формування національної ідентичності учнівства як завдання громадянської освіти. *Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти* : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня

- 2022 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 560. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/732775/>
22. Ремех Т.О., Серова Г.В. Роль історичної освіти в становленні патріотичних цінностей та громадянської свідомості здобувачів освіти. *«Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)»*: журнал. № 4(22) 2024. С. 1259–1270. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/740399/>
23. Саврасова-В'юн Т.О. Наукові підходи щодо вивчення феномена громадянської активності. URL : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/2009_74_2/32.pdf
24. Серова Г.В. Актуальні питання патріотичного виховання учнів в умовах війни. *Ціннісні орієнтири сучасної освіти в умовах сьогодення крізь призму Української Хартії вільної людини* (м. Тернопіль, Україна, 27 жовтня 2023 року). Науковий, методичний, інформаційний збірник Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти / Редколегія: О. М. Петровський, В. С. Мисик, І. М. Вітенко, О. І. Когут, Ю. Ч. Шайнюк, Т. В. Магера, Ф. І. Полянський, С. В. Костюк, Н. Б. Стрийвус, Г. І. Герасимчук. Тернопіль : ТОКІППО, 2023. С. 131–136. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/737862/>
25. Серова Г. В. Реалізація національної ідеї у змісті шкільної історичної освіти. *Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти* : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2022 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 565–571. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/732776/>
26. Серова Г. В. Оновлення змісту шкільної історичної освіти в контексті євроінтеграції. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Спецвипуск. Том 2. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 111–115. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/733271/>
27. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності // *Українське суспільство*, 2001. №10. С. 169–83. URL : <http://i-soc.com.ua/institute/St2.doc>
28. Стратегія національно-патріотичного виховання. Указ Президента України від 18 травня 2019 року N286/2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>
29. Сухомлинський В.О. // Вибрані твори: У 5 т. / В.О. Сухомлинський. К.: Радянська школа, 1976. Т. 1. 654 с.
30. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню Людину // Вибр. твори: в 5-ти томах. К : Рад. школа, 1976. Т.2. С. 147–416.
31. Сухомлинський В.О. // Вибрані твори: У 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. Т. 5. 639 с.

32. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол. С.І. Пирожков, В.А.Смолій, Г.В.Боряк, Я.В.Верменич, С.С. Дембіцький, О.М. Майборода, С.В.Стоєцький, Н.В.Хамітов, Л.Д. Якубова, О.В. Ясь. Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020. 356 с. URL : <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7765>
33. Шапаренко О.В. Національна ідентичність як чинник формування громадянського суспільства в Україні // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2015. Вип. 20. С. 92–99. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2015_20_16
34. Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2023/2024 навчальному році. Лист МОН № 1/12702-23 від 24.08.23 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/89848/

ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Гупан Нестор Миколайович
Ремех Тетяна Олексіївна
Сєрова Галина Володимирівна

Розвиток громадянської активності та патріотизму учнів на уроках предметів і курсів громадянської та історичної освітньої галузі

методичні рекомендації

Електронне видання

Обсяг вид. 7,3 авт. арк.

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 03057, м. Київ, вул. Олександра Довженка, 3

www.osvita-dim.com.ua